

Sisa József

AZ „ANGOLKERT” ÉS A KÉNYELMES HÁZ

*Brit hatások a 19. századi Magyarországon**

A magyar művészet és általában a magyar kultúra európai beágyazottságának egyik fontos összetevője a más népekkel kialakult kapcsolat és érintkezés, a különféle hatások sok szálon futó, bonyolult rendszere. Geopolitikai elhelyezkedése miatt hazánk kultúráját hagyományosan olyan külső erők formálták, melyek eredőit a közelebbi régiókban, például Németországban vagy Itáliában kell keresnünk.

A középkor és a kora újkor évszázadaiban Nagy-Britannia kultúrája alig játszott szerepet Magyarországon. A jelentős földrajzi távolság miatt személyes és szellemi kapcsolatok csak szórványosan léteztek a két ország közt, és az angol művészet jóformán semmilyen hatást nem gyakorolt a magyar művészetre.¹

A 18. század végén, a világ felé nyitó felvilágosodás és Nagy-Britannia egyre növekvő európai súlya korában a helyzet megváltozott. A magyarok kezdtek intenzívebben érdeklődni a távoli szigetország iránt: hatások érkeztek a kontinentális Európa szűrőjén keresztül, de sokan személyesen is „felfedezték” Nagy-Britanniát, egyre nagyobb számban utaztak oda. Anglia kultúrája ismertebbé vált, sőt – Európa sok országához hasonlóan – Magyarországon is kialakult a szigetország iránti felfokozott érdeklődés és csodálat, az „anglománia”.² A magyarokat elsősorban az angol politikai és gazdasági viszonyok érdekelték, de ezen kívül a művészet több területe is felkeltette figyelmüket. Közülük a 18. század végén leginkább a kertművészet gyakorolt hatást hazánkra, emellett pedig, a 19. század első felében, az angliai lakásformák találtak magyarországi csodálókra – és bírálókra.

Az „angolkert”

A kertművészet az a művészeti forma, amelyben a szigetország nagyot, egész Európa számára úttörőt alkotott, s amit az utókor Anglia legjelentősebb és legeredetibb hozzájárulásának tekint az egyetemes művészethez.³ Maga a tájképi kert fogalma eggyé vált Angliával, az ilyen fajta kerteket Magyarországon azóta is „angolkert”-nek hívjuk.⁴

A 18. század végi, Angliát járó magyar utazók az arisztokrata körökből, az Esterházy, a Grassalkovich, a Brunszvik, a Teleki, a Festetich, a Vay, a Széchényi és a Sándor család tagjai közül kerültek ki. Visszaemlékezéseik egyértelműen jelzik, milyen revelációként hatot rájuk az angol kertművé-

szet. Gróf Sándor István például 1786-ban látogatott Angliába és – nyomtatásban is publikált úti élményei tanúskodnak róla – elbűvölte őt a moralizáló „irodalmi kert” a Surrey megyei Denbigh-ben.⁵ Nem kevésbé tetszettek neki London nyilvános parkjai, mint a Vauxhall Gardens vagy a St. James’s Park.⁶ Ő volt egyébként az, aki megismertette a magyarokkal a „park” szót és elmagyarázta jelentését.⁷ Általában is csodálta az angol tájakat és – mint annyi magyar (és nem magyar) látogató útutána – megállapította, hogy „az egész sziget egy szép kerthez hasonlít.”⁸

Hasonló utazást tett gróf Széchényi Ferenc 1787–88-ban.⁹ A társadalmi élet és a gazdasági viszonyok tanulmányozására ment Nagy-Britanniába, és utazása során eljutott egészen a skóciai Selkirkig, Edinburgh-ig és Glasgowig. Útinaplójában nagy részletességgel leírta az egyik jeles kert, Painshill Park szelíd báját és érdekes építményeit, de megemlékezett a Hyde Parkról, Kew Gardens-ról, Syon Parkról, Wansteadről, Boughton-ról és Wollaton Hall-ról. Széchényi az utóbbi üvegházát különösen érdekesnek találta, gondosan leírta és le is rajzolta.

Míg külföldön utazgatott, nagycenki kastélyának kisméretű, barokk stílusú kertje átalakításon ment keresztül.¹⁰ A munkák tulajdonképpen még 1784-ben elkezdődtek, de a tájkertté formálás lassú folyamatnak bizonyult, és Széchényi nem kötelezte el magát teljesen az új stílus mellett. Az eredeti kertet környező területet lecsapolták és kis tájképi parkká alakították. Egy 1789-ből származó terv tanúsága szerint akkorra az eredeti geometrikus kert utolsó maradványát is eltávolították, de az azt körbefogó kerítés még állt. A fal lebontása és a különálló egységek egyetlen nagy tájképi parkká történő egyesítése csak később, Széchényi Ferenc fia, Széchényi István idején fog megtörténni. Az utóbbi saját jogán is az angol–magyar kapcsolatok kiemelkedő alakja lesz.

Széchényi Ferenc ambivalens viszonyulása a nagycenki kerthez korára nézve is jelzésértékű. Az első „angolkertek” Magyarországon 1780 körül jöttek létre – ilyen volt Csákvár, Tata vagy Körmen –, de ezek még elég távol voltak az igazi, angolos tájképi kertektől. A festői és mértani elemek könnyed keveredése valamint a kerti építmények hangsúlyos szerepe okán közelebb álltak az átmeneti jellegű *jardin anglo-chinois* típushoz, amely ekkor Franciaországban és az európai szárazföld nagyobb részén elterjedt volt. A helyzet megváltoztatásához többre volt szükség, mint az arisztokraták személyes benyomásai, éspedig jól képzett, hivatásos kerttervezőkre. Magyarországra az első kertészek Bécsből jöttek, ám hamarosan megérkezik az újfajta szakember, aki a 19. században meghatározza a magyar kerttervezés menetét: az angol hagyományokban jártas német kerttervező.

Az első ilyen specialista Bernhardt Petri (1767–1853) volt, aki négyéves tanulmányutát tett Angliában mielőtt 1793-ban Magyarországra jött volna. Itt gyors egymásután számos parkot tervezett: Hédervár, Vedrőd, Ráró parkjait, és a pesti Orczy-kertet. Ezekben nemcsak a táji elemeket hangsúlyozta, hanem az együttesbe a környező táj természeti adottságait is bele-

496

walisch an die 600 Fuß lang, und
 überaus reich an seinen Gewölben
 ist. Seine Größe ist wieder eine sehr
 beträchtliche, denn die obere Kuppel
 über dem Eingang ist nicht ein
 sondern, was nicht mit der obigen verglichen
 werden, deren Höhe im östlichen Ende ist
 die in der Mitte hat nur 25 Schritte, und die
 Kuppel darüber 16, und 80 Fuß Länge.
 Die gewölbe sind in der Länge, und
 sind beiden Enden 12 Schritte, in der
 Mitte aber gehen über ein Kuppel, und
 an beiden Enden der Länge sind ein
 Pfeiler und ein Pfeiler. Die ganze Höhe
 im östlichen Ende ist 16 f. 6 Zoll. Die Höhe
 der Kuppel ist 2 f. 2 Zoll, hat einen Durchmesser
 von 9 Ellen. Die Höhe der Kuppel
 in der Mitte ist 4 und eine halbe Schritt
 walisch die Breite der Kuppel ist 12 Schritte.
 Die Kuppel wo die Kuppel gehen sind
 nicht an den Pfeilern, sondern in der
 Mitte unter dem Kuppel gewölbe sind,
 mit einem Abstand mit einem Pfeiler
 abgeändert, und die Kuppel gewölbe
 über gehen. Aber die Kuppel gehen
 nicht und sind am östlichen Ende an
 die beiden Enden, die Pfeiler in diesen
 sind Kuppel ist original waren. Die
 Kuppel Kuppel hat 3 Fuß 6 Zoll, die
 Kuppel 2 f. 6 Zoll, die Höhe 2 f. 3 Zoll;
 die Kuppel 2 Fuß. Die Kuppel Kuppel
 wie horizontal (wie alle andere) von
 dem in der Mitte, und läuft den Pfeilern
 durch einen Pfeiler sein Kuppel. Die
 Kuppel sind wie ein Pfeiler. Die
 Kuppel Kuppel sind und Pfeiler (Pfeiler)
 die Pfeiler im Kuppel sind, die
 Pfeiler sind Pfeiler und Pfeiler
 sind Pfeiler sind. Aber die Pfeiler sind
 von Pfeiler sind an sich, die Pfeiler

die Pfeiler in
 der Kuppel.

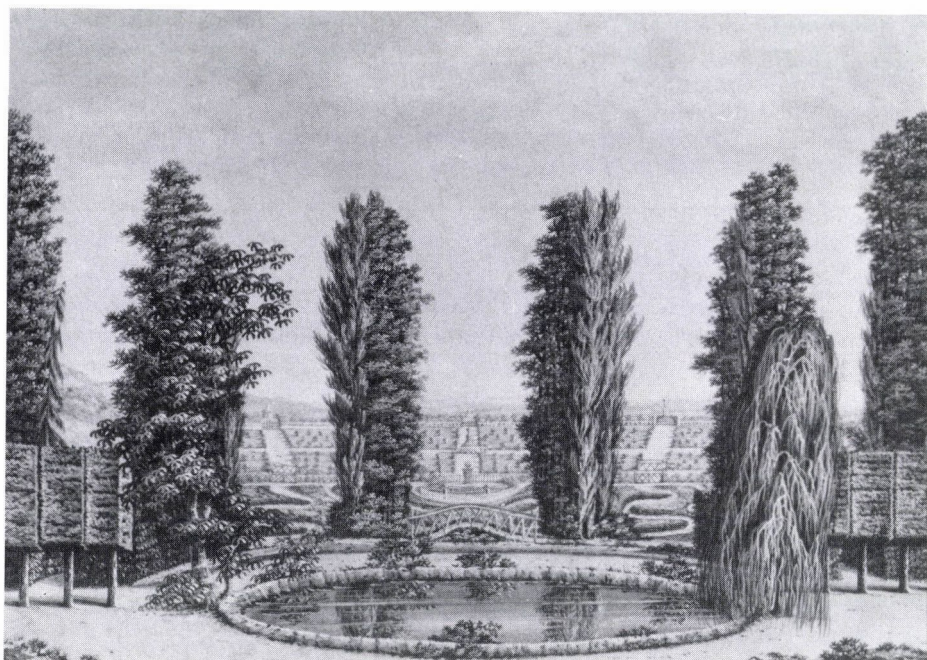
1. Lap Széchényi Ferenc útinaplójából Wollaton Hall egyik üvegházának apró alaprajzával és egyes műszaki részletek vázlatával.

komponálta. A hédervári park egyik angol látogatója, Robert Townson elégedetten állapíthatta meg: „Nagy örömmre szolgált, hogy benne [t.i. gróf Viczayban, a tulajdonosban] hazám jó ízlésének csodálójára találtam. Angol stílusban alakíttatta ki a kastélya körüli területet, amire az nagyon alkalmas volt, és egy német [t.i. Petri] tanácsát követte, aki sokáig lakott Angliában azzal a szándékkal, hogy megtanulja a művészetet, hogy lehet a vidéki táj esetlegesen szétszórt bájait átídomítani.”¹¹

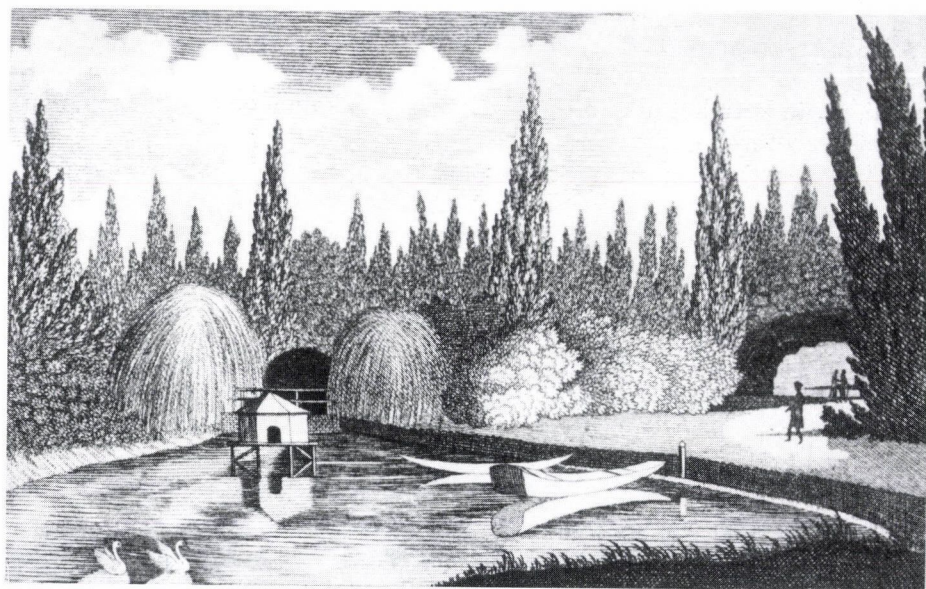
Heinrich Nebbien (1778–1841), aki szintén Németországból jött, 1800 után érkezett Magyarországra, ahol a Brunsvik család szolgálatába lépett. Feladatai közé tartozott két korábban létesített park, Martonvásár és Alsókorompa tájképvivé formálása.¹² Mindkettőnél nagy gyepfelületet, tavat és facsoporokat alkalmazott, az utóbbiakat főleg a terület széle mentén. Ezen eljárás megfelelt a klasszikus tájképi kertek elvének, ahogy azt „Capability” Brown, a 18. század második felében működő nagyhatású kertépítő lefektette. 1816-ben, a pesti Városliget pályázatára benyújtott pályaművében Nebbien tisztelt angol mentorai előtt: a gondosan megrajzolt tervekhez műleírást mellékel, amely az egy rövid traktátust is tartalmazott a kerttervezés elvéről és történetéről.¹³ Az írásmű angol kertművészet terén komoly tájékozottságról és elvi megalapozottságról tett tanúbizonyságot, és mint ilyen a maga korában ritkaságszámba ment Magyarországon, de egész Közép-Európában is. Nebbien kiemelte néhány jelentős kerttervező szerepét. A tájképi kertstílus létrehozásában valóban úttörő szerepet játszó William Kentet jelölte meg a kertművészet atyjaként; Kent munkássága, mondta Nebbien, kulcsszerepet játszott abban, hogy Anglia vezető szerepre tett szert e területen. Nebbien azt is hozzátette, hogy a később működő és a klasszikus tájkert-művészetet megreformáló Humphrey Repton aknázza ki teljesen a tájképi kert lehetőségeit: ahelyett, hogy festett tájakat próbált volna utánozni, olyan kerteket alkotott, melyek jobban alkalmazkodtak a természetes környezethez.

A Városligethez készült pályamunkájában Nebbien követte angol kollégáinak példáját és nagy tájképi parkot tervezett. A korábbi, szabályosan ültetett fasorok eltávolítását irányozta elő, helyettük kanyargó utakat tervezett, középütt nagy tóval. Nebbien megadta az elültetendő színes fák és bokrok jegyzékét is, köztük honi és egzotikus fajtákat. Bár a tervbe vett nagyszabású épületek nem valósultak meg, utóbb a területet hozzávetőleg az elképzelései szerint alakították ki.

Nebbien hortikulturális érdeklődését sok más kertszerető is osztotta Magyarországon, és e tekintetben is szerepet játszott az angol kapcsolat. Julia Pardoe, aki a 19. század első felében látogatott hozzánk, herceg Esterházy Miklós kismartoni parkját járva ezt meglepődve regisztrálta: „Bármennyit is hallottam ezekről az ünnepektől üvegházakról, teljesen váratlanul ért a valóság. Kiterjedésük igazán rendkívüli, de ez a legkevésbé érdekes, mivel bizonyított és vitathatatlan tény, hogy nincs Európában hasonló gyűjtemény ritka és egzotikus növényekből (...) Fetish úr, a kertek felügyelője, aki

2. Csákvár, a *jardin anglo-chinois*-jellegű Angolkert.

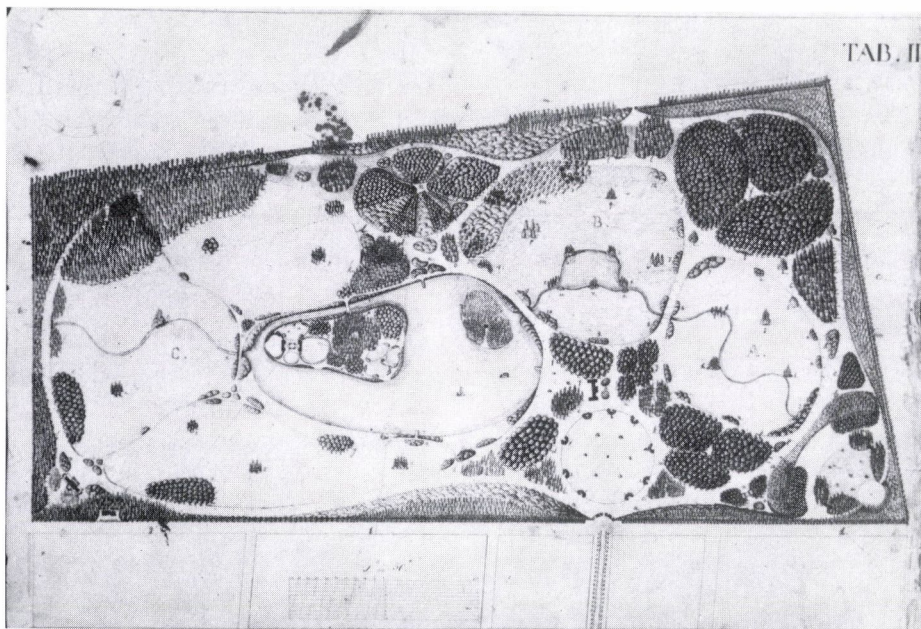
3. Az Orczy-kert. Bernhard Petri pesti tájképi kertje.

*életét lényegében Kismartonban töltötte (...) jártassága minden Európai országban, melyeket többnyire azért látogatott meg, hogy növelje a rábízott kincseket, nagyon kellemes idegenvezetővé teszi. Alig van nemesi lak Angliában, melyet ne ismerne; és beszél Stowe-ról és White-Knights-ról és Frogmore-ról és ötven másíkról azon növényekkel kapcsolatban, melyeket ott szerzett be.*¹⁴

A kismartoni üvegház fűtésére az Esterházyak egy, a londoni David Matson által gyártott gőzgépet állítottak fel. A kertészethez szükséges mérnöki alkotásokat néhány más esetben is Nagy-Britanniából importálták. 1833-ban gróf Károlyi György, Széchenyi István barátja William Tierney Clarkot, a pest-budai Lánchíd tervezőjét bízta meg a pesti kertjébe szánt nagy üvegház tervezésével. Bár Clark üvegháza nem épült meg, fennmaradtak a hozzá készült, szép kivitelű tervrajzok.¹⁵ A tervezett épület két részből állt. Az elülső, a tulajdonképpeni üvegház vasszerkezetes, kupolás építmény, félkörívesen előredomborodó homlokzattal. A Nagy-Britanniában akkor népszerűvé váló „curvilinear” üvegház-építési forma egy sajátos variánsát jelenítette meg. Ismereteink szerint hasonló építmény Magyarországon még nem készült. A hátsó rész, a kertészlak Tudor-stílusú architektúrája – lőréses párkányzata, szögletes szemöldökpárkányai – miatt a maga nemében szintén különlegességnek számított. Hasonló stílusban csak a következő évtized elején fognak építeni Magyarországon, akkor is legelőbb kastélyokat. Az építmény azonban papíron maradt. Nem lehet tudni, hogy a terv az üvegház magyar viszonyokhoz képest túl merész technológiája vagy a kertészlak szokatlan stílusa miatt nem valósult meg. Magyarországra azonban még jóval később is importáltak brit „kertészeti technológiát”: 1868-ban gróf Erdődy Sándor David Low edinburgh-i mérnökhöz fordult egy fűthető üvegház terveiért, melyet vépi kastély mellett építtetett fel.¹⁶ A téglány alaprajzú, nyeregtetős üvegház nagy, de dísztelen, tisztán hasznossági építmény volt.

A magyarok a személyes tapasztalatokon kívül az angol kertművészet elveit könyvekből is megismerhették. Ezen művek azonban – akárcsak a nálunk működő kerttervezők – leginkább németek voltak és nem angolok. Kazinczy Ferenc, a magyar felvilágosodás egyik szellemi vezére és angol angolkertek nagy propagálója két könyvet említ, melyeket honfitársai előszeretettel forgattak: C. C. L. Hirschfeld *Theorie der Gartenkunst* (1799–85) és J. G. Grohmann *Ideenmagazin* c. műveit.¹⁷ Egy későbbi generációt Hermann Pückler-Muskau *Andeutungen über Landschaftsgärtnerei* (1834) c. munkája informált a brit szigetek újabb kertművészeti fejleményeiről; ezt forgatta még az angol kultúrában egyébként személyesen tájékozódó Széchenyi István is.¹⁸

A német munkák szerepét a magyar szakirodalom régóta ismeri. Azonban mellettük néhány angol könyv is eljutott Magyarországra, és ha valószínűleg kevésbé is voltak elterjedtek, hatásukat nem lehet teljesen figyelmen kívül hagyni. Ilyenek többek közt az angol tájak és városok festői szépsé-

4. Heinrich Nebbien terve a pesti Városligethez a klasszikus tájképi kert elemeivel.

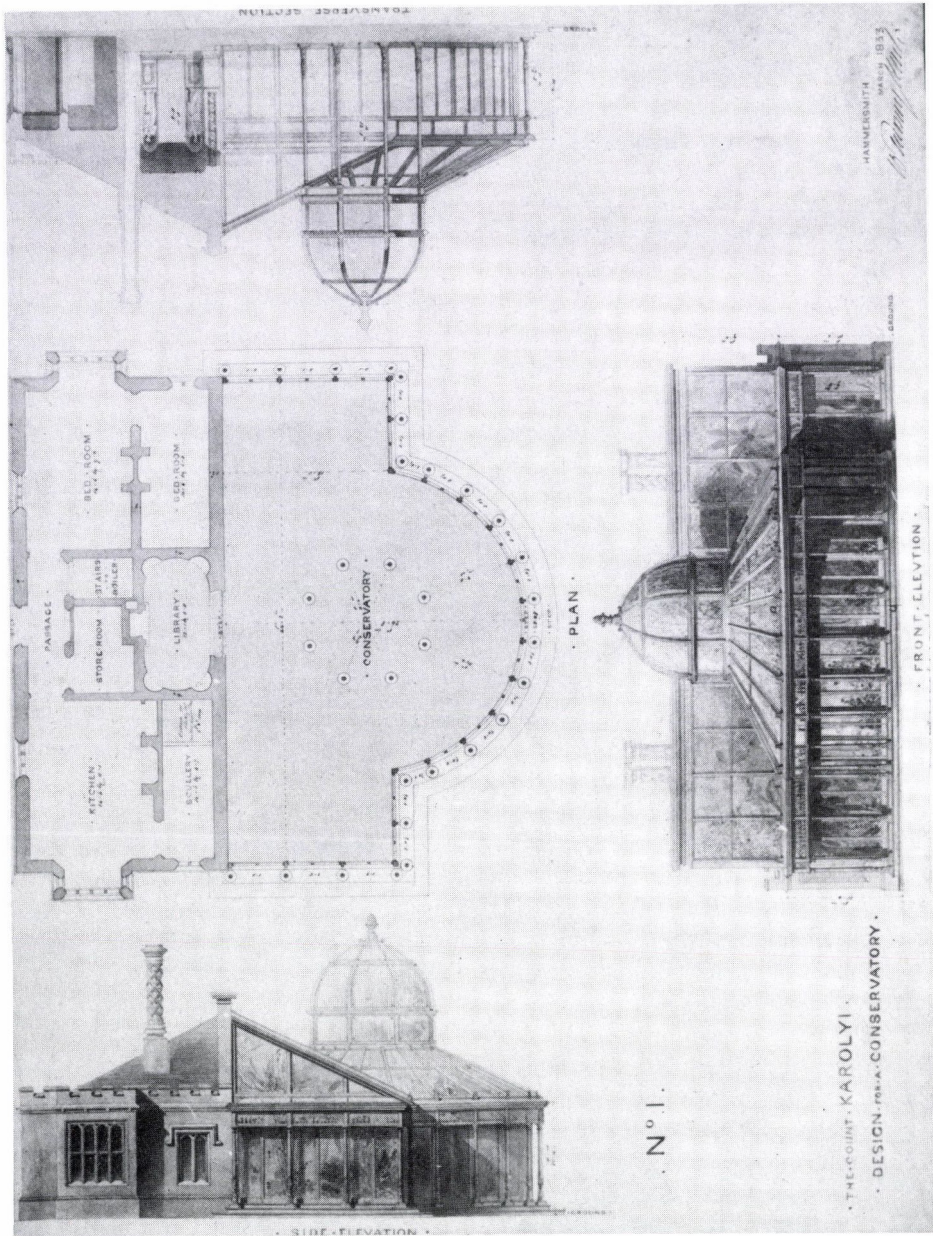
5. A tájképi parkban álló nagyugróci kastély. Kilátótornya angol metszet alapján készült.

gét képből és írásban rögzítő, topográfia jellegű könyvek. Gróf Keglevich János például könyvtárában tudhatta Britton és Brayley *The Beauties of England and Wales* (1801–18) c. nagyszabású, huszonöt kötetes munkáját.¹⁹ Könnyen meglehet, hogy az egyébként a botanika iránt is komolyan érdeklődő főnemes többek közt innen merített ihletet, amikor az 1820-as és '30-as években kistapolcsányi, az 1840-es években nagyugróci kastélyának tájképi parkját hozta létre. Hasonló topográfia munkák és útleírások nyilván más magyar arisztokrata könyvtárában is szerepeltek. De arra is van adatunk, hogy brit kertészeti szakkönyv volt magyar főúr birtokában: gróf Károlyi Györgynek megvolt John Claudius Loudon alapvető és nagyhatású munkája, *The Encyclopaedia of Gardening* 1835-ös kiadása.²⁰

1830-tól kezdve a magyar utazók újabb hulláma látogatott el Angliába. A reformkor pezsgő szellemi életében fontos szerepet játszottak a külföldi utazások, a nyomtatásban megjelenő úti élményeket gyakran egy egész ország olvasta lelkesedéssel. Ilyen formán hatásuk nem maradt az utazó személyes körében, hanem a társadalom széles rétegébe is elért. Maguk az utazók pedig már az új kor ifjú, nem feltétlenül arisztokrata születésű értelmiségei voltak, akik – mint az ország eljövendő elitje – utóbb kulcsszerepet játszottak a magyar polgári társadalom formálásában.²¹ Közülük néhányan Nagy-Britannia egészén távoli tájaira is ellátogattak.

Pulszky Ferenc, a Magyar Nemzeti Múzeum későbbi igazgatója eljutott Írországba, Iona szigetére, a skót Felföldre és Inverness-be. *„A szép vidék, a parkok érdekelték leginkább, s az arisztokrácia azon kastélyai, melyekben annyi műkincs őriztetik, ezeket kerestük fel kiválóan, itt jöttem azon meggyőződésre, hogy az élet művészetét senki sem gyakorolja nagyobb mesteriséggel, mint az angol nagybirtokos”* – írta visszaemlékezésében.²² Ellátogatott többek közt Studley Park-ba, Castle Howard-ba és Blenheimbe. Ezeket a magyar parkoknál szebbeknek találta, mert a kertművészet haladottabb fázisát képviselték: *„Ebben rejlik parkjaik fő vonzereje, mert lapos tájon ritkán lehetséges a szép kilátás; a mesterséges romokat, az apró pavilonokat, az unalmas fasorokat, a műbarlangokat és kanyargó utakat, kertészeink ezen nyomorúságos segédeszközeit az angolok egészséges ízlése mindig elvetette. A park egy részét meghagyják szabad természetnek, gyakran a kastély közvetlen közelében. Ezt kifogásolja a nagy műértő, Pückler-Muskau herceg, de be kell vallanom, hogy mindig kellemes érzést ébreszt bennem, ha látom a félnék őzet a kastély ablakáig eljönni.”*²³

Szemere Bertalan, a forradalmi Magyarország későbbi miniszterelnöke hasonló módon lelkesedett az angol tájképi parkok romantikus szépségeért, de gazdasági szervezettségéért is. 1840-ben megjelent útirajzában ismertette az angolkertek általános vonásait és informálta magyar olvasóit a kertművészet újabb fejleményeiről, amit nyilván bátorításul is szánt hasonló létrehozására: *„Mondhatni, ez ország egy óriás park, de miben ismét sűrűn vannak a kisebb parkok. A park (ligetkert) nem egyéb, mint egy nagy tér, mely kőfallal vagy fakerítménnyel körül van véve, s ez belül magas és lom-*

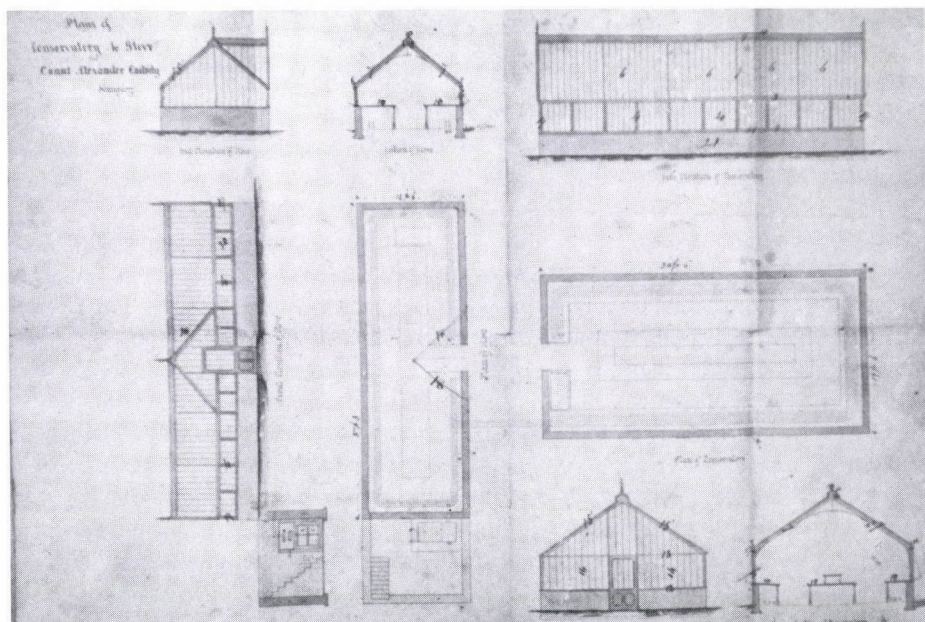

6. William Tierney Clark terve Károlyi György pesti kertjének üvegházához.

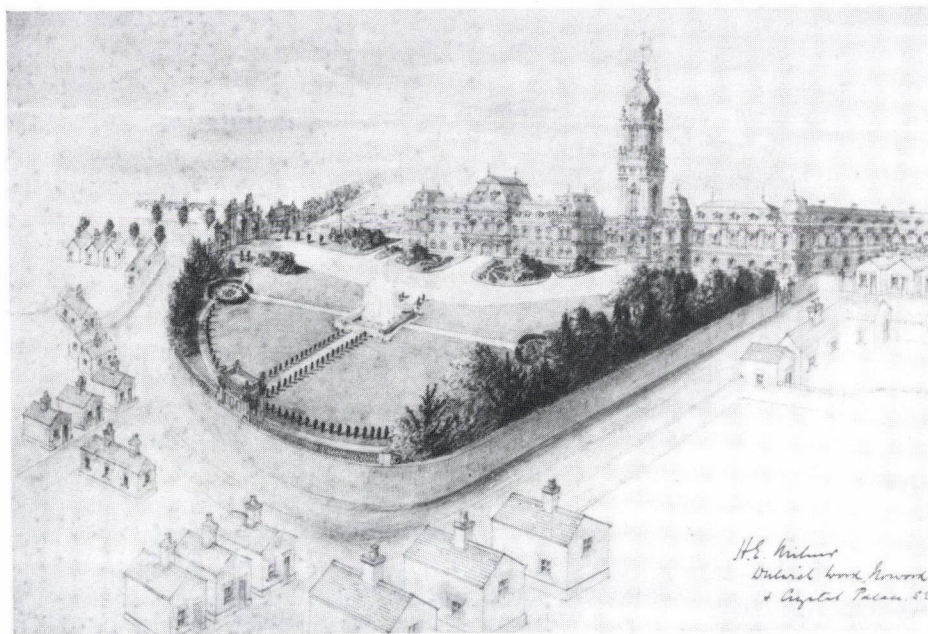
bos fákkal oly sűrűen van körülültetve, hogy a szem át nem hathat rajta. A kapu mellett, mely itt-ott pompás gót ízlésben épült, vagy ékes mezőlakban vagy helvéciai alpesiházban lakik a kapus, s a fasűrű előtt, mely a kapunyílás irányában a belső vidéket eltakarja, virágok s kivált rózsák virulnak, melyek az utazóval egy tündérkastélyt s -világot sejtetnek a fák mögött. Tekervényes kavicsúton haladsz előre, míg végre a park közepén megpillantod a lakot, mely többnyire, akár új, akár régi épület, angol-gót alakú s vártekintetével a lovagkorra emlékeztet. Ha a gyönyörtelek (pleasure ground), mely közvetlenül a lak körül fekszik, s drága virágoknak, növényeknek, lugasoknak, s más jelenségeknek gyűjteménye, megnézted, e mesterséges kis tér után mindenütt csak a szabad s vad természettel találkozol; lelsz nagy tavat, gyakran messziről ide csapoltat, tele sással, náddal s hajókázó hatytyúkkal – lelsz ősi erdei fákat, hol erdőt képezve, hol rendetlen csoportozatokban elszórva, – lelsz néha patakot is, mely végig folya a dús mezőt s forrást, mely árnyékbul csörgedez ki – lelsz mindenütt legelőket a fák alatt, kaszálókat a tisztáson, s a bokorsövényekkel elkerített részekben lovakat, teheneket, juhokat és őzeket, mik békésen legelnek. A növényország friss lehelete, a természet a maga vad erejében, s a szín- és életgazdag fű, virág, falomb az, mi nélkülözhetetlen élvét nyújtja itt az angolnak. S látni, hogy e gyönyörrel igen összefér a gazdaság.”²⁴

A Szemere leírásából kibontakozó tipikus angol park már lényegesen különbözik attól, amit Széchényi Ferenc Painshill-ben látott vagy amit Heinrich Nebbien akart létrehozni Pesten. A 18. század végi, leginkább „Capability” Brown nevéhez köthető klasszikus tájképi park nyugalmas szépsége helyett a Humphrey Repton és J. C. Loudon nevével fémjelezhető koncepciót örököltette meg, ahol a virágoknak is szerep jut, és a pleasure ground szemben áll az „érintetlen természet” vad és drámai elemeivel. Ez az éles szemű magyar teljesen tisztában volt azzal, hogy a kertművészet változáson ment keresztül, és fel akarta hívni a figyelmet az új stílus megkülönböztető jegyeire. Figyelemreméltó, hogy még mindig szükségesnek találta a „park” szó elmagyarázását; a szó mára a magyar nyelvben teljesen gyökeret vert, de Szemere idejében ismerete még nem volt magától értetődő. És dicséretes igyekezete, hogy megtalálja a „pleasure ground” magyar megfelelőjét – ez a mai napig senkinek sem sikerült.

Tóth Lőrinc, a későbbi jogtudós és a Kúria bírása szintén foglalkozott a kertművészet fejlődésével, s a „pleasure ground” újabb magyar fordításával próbálkozott: *„Egyébként a’ kastélytól [t.i. Castle Howard] távolb eső részek egészen hasonlítanak más angol parkokhoz (...) egyes része jól művelt virág- és konyhakert, a’ kastély közelében úgynevezett „pleasure ground” (virágostér) ’s köröskörül félvad természet, százados fák szent árnyéka; a’ fris zöld fűvön karcsú őzek, kövér kosok, tarka tehenek legelnek; van tó ’s felette híd, berek, nádas, vad erdő ’s téres legelő. Oly jól esik ez angol parkot látni, ’s élvezni az áldott természetet, mellynek a’ cziczomás kertművész nyakát nem tekeré, mint a’ körülnyírt, rámára vont franczia kertekben; nem egyebek e’*

7. David Low terve Erdődy Sándor vépi parkjának üvegházához.

8. Henry Ernest Milner terve Festetics Tasziló keszthelyi parkjához.

gyönyörű parkok, mint kertté nemesített erdők, hol annak tudata: mily nehéz terebélyes nagy fákat nevelni, tisztelettel kíméli meg a' mély gyökerű, sok százados faóriásokat, a' vidékre költészetet lengő, druidszellemmel lelkesített lombos tölgyeket; – hol a kertész nem tesz egyebet, mint a már meglevő természeti kincseket használja fel, a túlságosan sokat irtja ki, 's tisztít és csinosít, de nem nyír és fodorít, nem elég szemtelen a' természet gyönyörű helyébe saját sovány eszméit állítani."²⁵

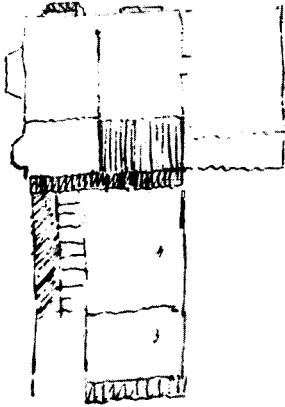
A 19. század első felében gyakorlatilag már minden magyarországi kastélyt angolkert fog körbe, részben újonnan kialakítottak, részben korábbi, mértani stílusú kertekből átformáltak. A korszak helytörténeti kézikönyveiben alig lehet olyan kastélyt találni, ahol ne szerepelne az a megjegyzés is, hogy „szép angol kert övezi”. Ezen helyek jellege is változott az évtizedek folyamán, először a festői szentimentális kertekből lettek „klasszikus” tájképi kertek, majd a „gardenesque” irányzat érezte hatását, egzotikus növények jelentek meg nagyobb számban, egyes esetekben megnövekedett a vágy a terep természetes állapotának megőrzésére. Ezek a fejlemények többé-kevésbé tükröztek a korabeli, lényegében angliai indíttatású európai fejleményeket. A változó divatirányzatok a városi parképítészetben is éreztették hatásukat.

Bár az indíttatás angliai volt, a szóban forgó időszak alatt angol kerttervező magyarországi működéséről nincs tudomásunk; német és magyar szakemberek terveztek angolos stílusban. Az első szigetországi kerttervező az 1880-as években érkezett hozzánk. 1885-ben gróf Festetics Tasziló, akinek egyébként angol felesége volt, bízta meg Henry Ernest Milnert kastélya elhanyagolt parkjának újratervelésével.²⁶ A megváltozott idők azonban már új igényeket támasztottak. Ennek megfelelően Milner terve jelentősen különbözött a Magyarországon korábban ismert hagyományos „angolkert” koncepciótól: vegyes stílusú parkot irányzott elő, mértánias elemekkel és tengelyre elrendezett utakkal a főépület körül, a tájképi részeket a park kijebb eső területére összpontosítva.

A kényelmes ház

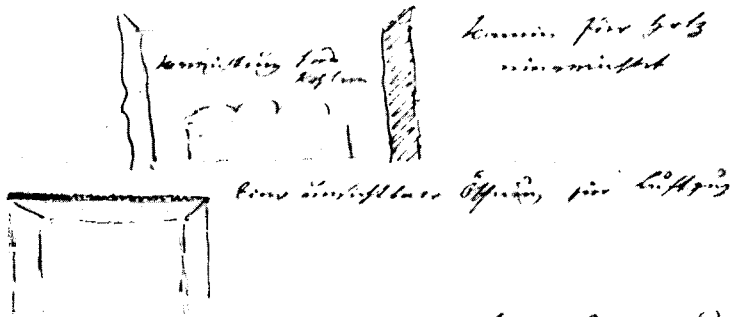
A magyarországi angolkertek fénykorában, vagyis a 19. század első felében a parkok majd mindegyikében valamilyen méltóságteljes, portikuszos kastély állt. A park elképzelhetetlen volt ház nélkül, és megfordítva. A magyar kastélyok látszólag nagyon hasonlítottak angol társaikhoz, de nem volt sok közülük a 18. századi angliai palladiánus épületekhez; az antik ihletésű klasszicista építészet a 18. és 19. század fordulóján leginkább francia, lombard és bécsi közvetítéssel érkezett hozzánk, és 1840-es évekig volt divatban. A belső elrendezést illetően a magyar kastélyok jelentősen különböztek a hasonló angliai épületektől, elsősorban kezdetleges felszerelésük és gazdaságtalan alaprajzi elrendezésük miatt.

Im Sessentzig Lord Consul Prince ... C^{ter} Sofa ...
 Lord Haybury (1) ... Ein ...
 ...

9. Vázlat Széchenyi István naplójából: angol ház alaprajzának részlete.

30ter ...
 ...
 ...
 ...

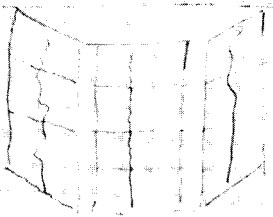
31ter ...
 ...
 ...
 ...

10. Vázlat Széchenyi István naplójából: angol kandalló rajza.

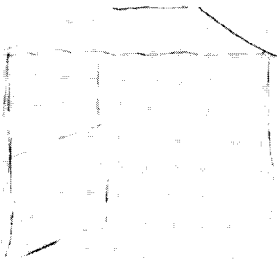
Az embert, aki legélesebben érzekelte lemaradásunkat e területen és aki a legtöbbet tett megszüntetéséért, Széchenyi Istvánnak hívták. Talán apjánál is nagyobb anglofil lévén, a magyar gazdaság és társadalom megjobbításáért mindig brit előképekhez fordult. 1815 és 1834 között nem kevesebb, mint ötször látogatott el a szigetországba, és bár a legtöbb látogatásnak volt valamilyen meghatározott célja – pl. hogy lovakat vásároljon vagy tervezőt találjon a Pest és Buda között építendő hídhoz –, útközben mindig gondosan megnézte a lakóházakat is. Tekintve a maga korában betöltött kivételes szerepét, a „legnagyobb magyar” eltökéltsége, hogy angol minta nyomán megreformálja a magyar lakóház-építészeti, különleges figyelmet érdemel.²⁷

Nagy-britanniai élményeit Széchenyi naplójában rögzítette. Sajnos a bejegyzések meglehetősen lakonikusak, helyenként töredékesek; ennek ellenére többé-kevésbe lehetséges követni, mit látott és mi tetszett neki. 1815-ben, első látogatása során az angol lakóházak műszaki felszereltsége ragadta meg. Ezt a következőképpen összegezte: *„Angliában nagyon fontosnak találtam: 1° a kéményeket, melyeket a szél tud forgatni – 2° az ajtókat és sorompókat, melyek mindkét irányban nyílnak és maguktól bezáródnak – 3° a gázvilágítást”*, mely feljegyzése után a vízöblítéses vécé méltatása következik.²⁸ 1822 nyarán feljegyezte azokat az épületeket, melyeket Yorkshirben látott; sorai a lakóház-építészeti iránti növekvő érdeklődésről tanúskodnak, és elragadtatásáról a „komfort”-tól, ami később egyre inkább érdekelni fogja: *„Hemsley Castle – és Mr. Duncan háza meglátogatva – Bramham Lodge Mr. Fox Lawe-nál és aztán Mr. Gascogne-nál – Houldsworth és Lumley. Mindnyájuk házában tisztaság és komfort – boldogság is, csak egy bizonyos mértékig.”*²⁹ 1832-es utazása során, miután látta a Stafford melletti Ingestree Hall-t, felkiáltott: *„Milyen csodálatos kastélyok! Milyen bután lakunk mi a kontinensen! – És különösen Magyarországon!”*³⁰ Feljegyezte a cementkészítéshez („hardwick-i kőből”) és a gipsz készítéséhez szükséges anyagokat.³¹ 1832-ben, majd következő, 1834-es angliai útja során apró vázlatokat rajzolt naplójába angol házak építészeti és műszaki részleteiről. Ezek közt volt alaprajz zárt erkéllyel, zárt erkély távlati rajza, bejárat fölötti üvegtető, tűzhely, lépcső, és a „Mr. Perkins” által feltalált zuhanyozó rajza. A londoni Travellers’ Club épületében gondosan megfigyelte és rajzban megörökítette az ágyat, ami az angol komfort egy másik forrása, a bútortervezés iránti érdeklődéséről tanúskodik.³²

Széchenyit lelkesedése arra vezette, hogy könyvet, egy valóságos traktátust írjon a kényelmes ház témájáról, melyben jelentős részt szentel az angol mintaképnek.³³ Naplójába bejegyezte, melyik napon kezdte el munkáját: 1834. június 30., ami kevesebb, mint két hónap hazatérte után ötödik, egyben utolsó nagy-britanniai utazásáról. Lassan haladt a kézirattal, néha félretette, de 1837-ben már ott tartott, hogy a kiadására gondolhatott. Naplójában munkájára „Pesti por és sár”-ként utalt, de néha „Jobb lak”-nak nevezte; az utóbbi a munka tartalmát valójában jobban kifejezte. Miután a forradalom után Széchenyi a döblingi elmeógyógyintézet magányába vo-

széchenyi istván által készített
 1842. évi. Kézirat. g. 12. 1. sz.

széchenyi

g. 12. 1. sz.

széchenyi által készített

11. Vázlat Széchenyi István naplójából: zárt erkély és bejárat fölötti üvegtető rajza.

1842. évi. Kézirat. g. 12. 1. sz.
 1842. évi. Kézirat. g. 12. 1. sz.
 1842. évi. Kézirat. g. 12. 1. sz.

La jalousie donne de la visibilité aux fenêtres apparues
 elle est des pièces de construction les soupentes
 sur Mre Hillier, Lady Fitzgerald, et le Comte de...
 et sur...
 L'année...
 L'année...
 L'année...

széchenyi

2. ajtó...
 3. ablak...
 4. a. a. g...
 5. a. a. g...
 6. a. a. g...

12. Vázlat Széchenyi István naplójából: zárt erkélyes angol ház alaprajzának részlete.

nult, írt egy második előszót is a régóta kész kéziratához. A könyv azonban Széchenyi életében nem jelent meg; csak 1865-ben publikálták *Pesti por és sár* címen, de már 1866-ban utánnyomták.³⁴ Az 1858-as előszó 1925-ig nem jelent meg.

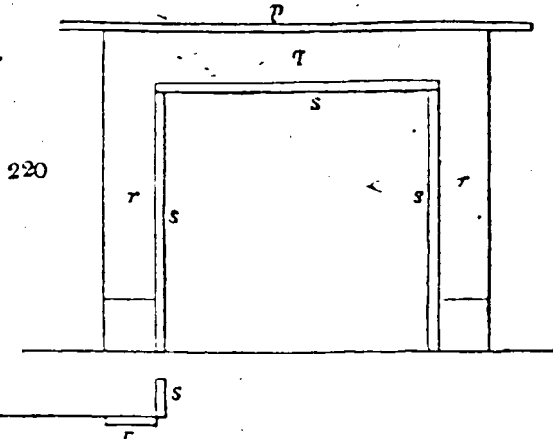
A *Pesti por és sár* 138 oldalából csak mintegy húsz foglalkozik a címből sejthető témával, vagyis városszépítéssel, a többit Széchenyi a lakóház-építészetnek szentelte. A munka nem követi a szakpublikációk szabályos és rendszeres okfejtését; egyéni, látszólag esetleges gondolatmenetű írásmű, megtűzdelve a szerző találó, néha csípős megjegyzéseivel.

A szöveg a magyarországi kastélyok általános jellemzésével kezdődik. Széchenyi arra a sajnálatos következtetésre jutott, hogy nálunk a kastélyok nem tökéletesek, sőt unpraktikusak. A folyosók és főleg a feleslegesen nagy lépcsőházak túl sok helyet foglalnak el, a szobák mégsem közelíthetők meg jól, mert egymásból nyílnak. Az ügyetlen alaprajzi elrendezés miatt a tulajdonosok a szolgálkba ütköznek. A rossz szellőzés és különösen a bűzös árnyékszék miatt sok magyar házban kellemetlen szag uralkodik. És a házak gyakran logikátlan módon poros, bűdös, zajos helyen találhatók. Széchenyi számára a jól épített ház sajátosságai a következők: „*Csend, szagtalanság, füst-nélküliség, könnyű tisztíthatóság, meleg télen, hűs nyáron, minél több világ a szellőztethető légvonal nélkül, s oly elosztás, mely szerint napali, ebédlő s éjjeli szoba, terem kellőleg elkülönítve legyenek.*”³⁵

Véleménye szerint a fenti ideálhoz legközelebb az angol házak állnak. Ezekben a közös helyiségek ésszerű módon a földszinten, a hálószobák az első és a második emeleten, a szolgálké a tetőtérben található, míg a pince, pontosabban az alagsor raktárakat, kamrákat, további szolgálk-szobákat, az ebédlőt és néha a konyhát rejti magában. A család és a szolgálk számára külön lépcsőház áll rendelkezésre. Az ilyen térbeli specializálódás biztosítja a ház gördülékeny működését. A ház minden lakójának – beleértve a szolgálkat is – saját hálószobája van, melyet más nem használhat vagy zavarhat. Ezzel a szerző az angol életforma fontos aspektusát, a „privacy”-t, a magánélet szentségét emeli ki. De nagyra értékeli az angol központi fűtést és a csatornázást, kiemelve, hogy a bejárati csarnok és a fölépcső mint a ház belső világának szerves részei a többi helyiséghez hasonlóan fűtve vannak és be vannak rendezve. Széchenyi az angol kandallót („iron grate”) tekinti a legjobb fűtési módnak és a szenet az ideális fűtőanyagának, továbbá a vízöblítéses vécét az angol ház egyik alapvető kényelmi elemének. Végeredményben, összegzi, az angol ház a lakásforma új koncepcióját képviseli, melyet magyar nyelven még megfogalmazni is nehéz: „*Az angolnak van egy szava ,comfort’ mihez a német ,Behaglichkeit’ közelít, s mit magyarul tán ,jól-esés’ által lehetne valamiképp s némelykor visszaadni. Más kitételünk e képzetre nincs, valamint a ’bequem’ kifejezésre is csak nem rég támadt szónk a „kényelmes”, és mintha a magyar soha nem érezte volna még ,comfortable’ s ,behaglich’ magát s azelőtt soha nem lett volna ,bequem’ helyzetben, mivel ilyes kitételekre s szavakra nem szorult...*”³⁶

1b. Such chimneys have generally an inside slip, *m*; but this rests on the fireplace, *n*, instead of the stone jamb, *o*, to which the -piece are fixed. Fig. 220 is an elevation of a chamber fireplace

p is the
q; *r*, *r*,
the in-
the fire-
orkshire
'ortland
replaces
to have
mantels,
shelves
s. The
nch and
'ortland
jamb.
ry, and
milled
sawed

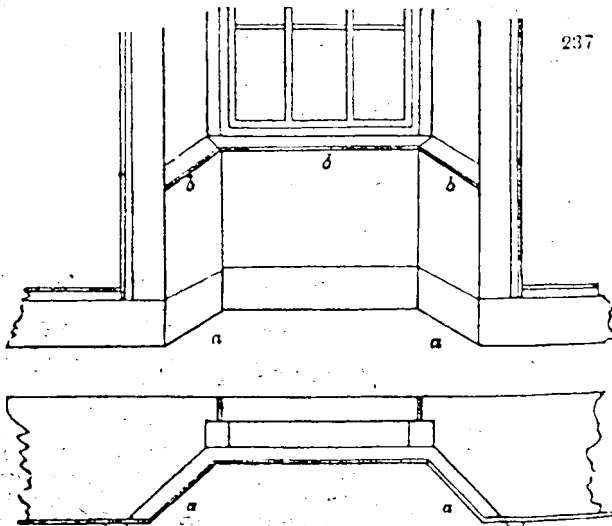

machinery; roofing slate is cleft into laminæ by wedges) skirting

13. Kandalló tervrajzai Loudon *Encyclopaedia of Cottage, Farm, and Villa Architecture and Furniture* (London, 1833) c. munkájából.

(the frames which receive the architraves and the outer edges of the shutters over boxings, when they are wrought, framed, rebated, splayed, and beaded),

aves to
ors;
one
quarter
icks and
ows (in
s are the
the cap-
t is called
e width,
r-board),
(the part
rchitrave
cts over
, but the
generally
r side of
ital pro-
h proper
e coping
; to the
backs of
s; viz., to
shown at

g. 237), one-inch bead and butt back linings; one inch and a quarter ovolo s, with one inch bead and butt back flaps (framed in panels with a bead

14. Zárt erkély tervrajzai Loudon *Encyclopaedia of Cottage, Farm, and Villa Architecture and Furniture* (London, 1833) c. munkájából.

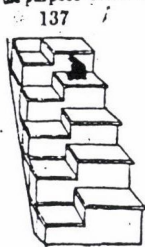
Széchenyi számos szerkezetei kérdéssel is foglalkozott. Érdeklődéssel állapította meg, hogy Nagy-Britanniában a házak gyakran beton alapzaton állnak. De sajnálattal tapasztalta, hogy egyébként gyenge anyagokból, vékony falakkal épültek; az angliai lakóházak, írta, végeredményben jóformán „kártyavárák”. Ezt a hibát az ország enyhe éghajlata miatt megbocsáthatónak találta, és a problémát alapvetően az általánosan érvényben lévő haszonbérleti rendszernek tudta be. A haszonbérletre utalva Széchenyi némi bizonytalanságot hagy a felől, hogy csak a magántulajdonban lévő kastélyok, vagy a kisebb, a haszonbérleti rendszer által érintett városi lakások képezik könyvének tárgyát. Az „angol ház” alatt valószínűleg mindkét lakásformát értette.

A ház elhelyezése szintén foglalkoztatta őt. Szokatlan ötlettel azt javasolta, hogy ha a házat (kastélyt) a faluban kell építeni, a melléképületek, nem pedig a főépület nézzen az utca felé. A kellemes környezet és a szép rálátás a kertre, jegyezte meg, jelentős erénye az épületnek. A házak tájolására is kitért. Magyarországon a ház nézzen északkeletnek, hogy nyáron védett legyen a nap teljes hevétől és télen az északnyugati szél hatásától. Természetesen példaként Angliát hozta fel, ahol a házak gyönyörű, bár többnyire emberkéz alkotta környezetben, vagyis tájképi parkban állnak. És ott az öreg fák is megmenekülhetnek a fejszétől, hiszen szentet használnak fűtésre.

Az ideális ház építészeti stílusára a pragmatikus Széchenyi nem sok szót fecsért. Arra mindenestre felhívta a figyelmet, hogy az angol építésszek régóta építenek kastélyokat gótikus stílusban, melyet az ország szelleméhez és éghajlatához idomítottak.

A *Pesti por és sár* különleges könyv. Magyarországon semelyik más arisztokrata, de még hivatásos építész sem írt hasonlót. Sőt Széchenyi egész Közép-Európában az elsők közé számított, aki ilyen élen érdeklődött az angol ház iránt.³⁷ A tágabb régióban kevesen vizsgálták meg ilyen alaposan ezt a témát. Kelet-Európából az orosz Nyikolaj Karamzin tekinthető úttörőnek, aki a londoni házakról már 1790-ben érdemben emlékezett meg.³⁸ Német társai közül megemlíthető Karl Friedrich Schinkel, aki 1826-ban utazott Nagy-Britanniába és a szerkezeti elemek keltették fel érdeklődését, mint a burkolatlan vaslépcsők, bár a „cottage” és a Tudor-stílusú építészet is hatást gyakorolt rá.³⁹ Alexis de Chateaufort hamburgi építész többször járt Angliában és a házakkal kapcsolatban olyan kérdések izgatták, mint az elhelyezés és a kilátás.⁴⁰ 1839-ben Bécsben az *Allgemeine Bauzeitung*-ban jelent meg egy hosszú tanulmány az angol kertekről és épületekről.⁴¹ A szerző, Freiherr von Welden altábornagy, Nagy-Britanniában első kézből tájékozódott, és észrevételei sok tekintetben hasonlónak Széchenyiéihez. Welden megvizsgálta a kényelem és a gazdaságos házalaprajz összetevőit, a termek és a lépcsőházak berendezését és elhelyezését, a műszaki részeket mint az öblítéses vécé és a vékony emeleti falak, a gótikus stílust, az angol kastélyok elhelyezkedését a kertben szemben az utcavonalban álló német kas-

very well for the side screen. If heat were the great consideration, no plant could answer the purpose better than ivy; and it may be observed incidentally, that such a trellis-work

and screen would form a very handsome covering for any building in a garden or pleasure grounds, which it might be desirable to

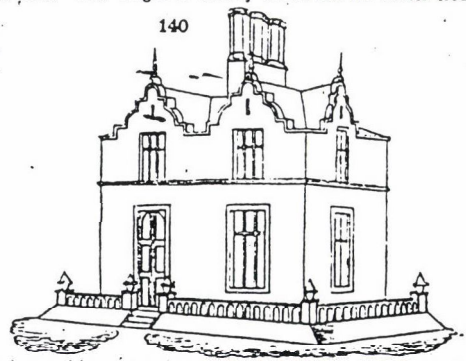
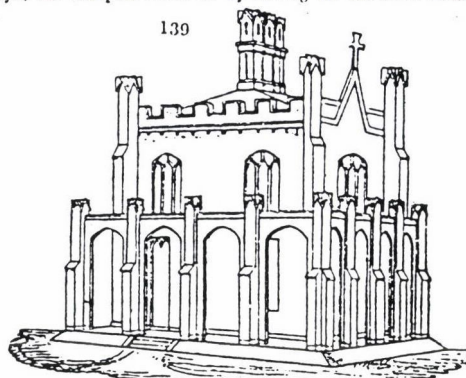
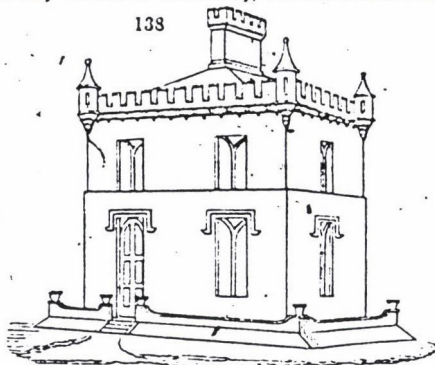
conceal, though a great objection to all such coverings is their harbouring insects, unless birds are so abundant as to keep them under. The greatest improvement, however, of which a cottage, such as Design XVIII. is susceptible, is by adding another story to it. This

might be done in various ways; the cheapest would be by turning the two small closets

into one economical staircase, of the kind shown in fig. 137. This description of staircase occupies exactly one half the space of a staircase on the ordinary plan. This may be easily conceived, when it is observed that every step rises twice the usual height. The space occupied by these two closets is four feet by three feet six inches, and supposing the tread or width of each step of the stair to be eight inches, and the rise eight inches, then the depth of the closet being eight feet, it will admit of carrying the stair

eight feet high. After this, the stair may project into the kitchen till it gains the height of the surface of the bed-room floor. This height is exactly eleven feet six inches from

the surface of the ground floor, none of our ceilings being lower than ten feet. If the projection of the top of the stair into the kitchen were an insuperable objection, then the bottom might either project two double steps into the bed-room below, the door shutting against the riser (perpendicular board) of the third step; or a trap stair, composed of the two lower steps, and made to fold up, might be resorted to. This practice is to be met with in France, and it is remarkable that the celebrated Jefferson, when making a tour in that country, was so struck with the

15. Stílusvariánsok illusztrációi Loudon *Encyclopaedia of Cottage, Farm, and Villa Architecture and Furniture* (London, 1833) c. munkájából 138: „Castellated Gothic”, 139: „Monastic Gothic”, 140: „Elizabethan Style”.

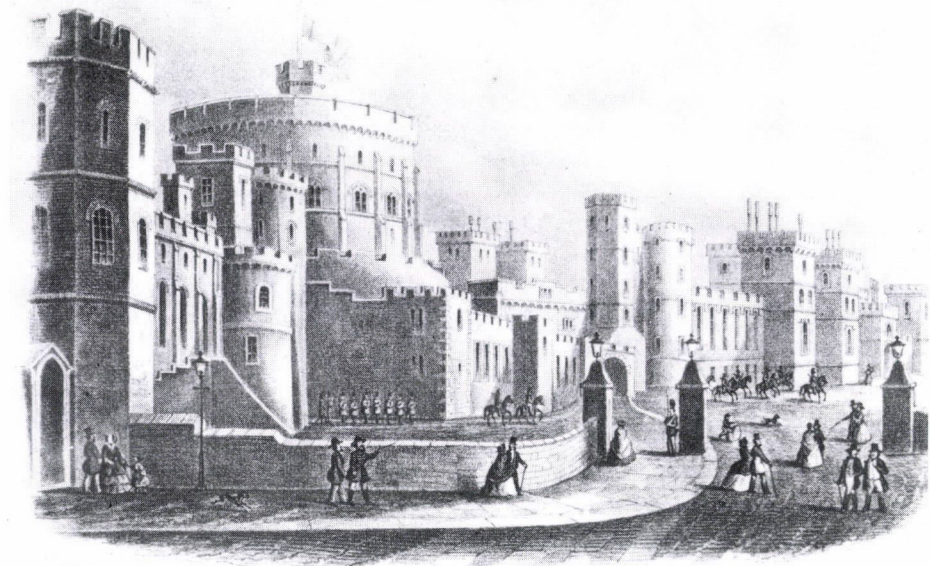
télyokkal stb. Széchenyivel ellentétben viszont, akinek a könyve pusztán szövegből állt, Welden alaprajzokkal és részletrajzokkal dúsan illusztrálta cikkét. Bibliográfiát is állított össze olyan könyvekből, mint pl. J. C. Loudon munkái. Pückler-Muskau herceg, aki – akárcsak Széchenyi – nagy utazó és angломán volt, szintén el volt ragadtatva az angol komforttól, melyet a technikai részletek ismertetése nélkül magyarázott el.⁴²

Ha Széchenyi esetleg támaszkodott is írott forrásokra, nem árulta el, melyek voltak ezek. Naplójában 1825 körül az *Encyclopaedia Britannica*-t említi, amelyben meg akarja nézni a „cottage system” címszót.⁴³ Könyvtárában nem voltak angol villa- vagy házépítési mintakönyvek, de jellemző módon volt egy könyv a gázvilágításról, F. Acun *Treatise on Gas-Light* (London, 1815) c. könyve.⁴⁴ Minden alapunk megvan feltételezni, hogy Széchenyi angol házról vallott nézetei leginkább személyes megfigyelésein és eredeti látásmódján alapszanak. Teljesítménye különösen figyelemreméltó, ha összevetjük a korabeli angol publikációkkal. Papworth, Lugar. Gandy stb. korai mintakönyvei többnyire technikai és illusztratív jellegükkel tűntek ki. Széchenyi traktátusa jobban hasonlít egy későbbi munkára, Robert Kerr *The Gentleman's House* c. könyvére (London, 1864), azon kérdések szisztematikus – és immár klasszikusnak számító – feldolgozására, melyeket a magyar szerző a maga szabálytalan stílusában már korábban taglalt.⁴⁵

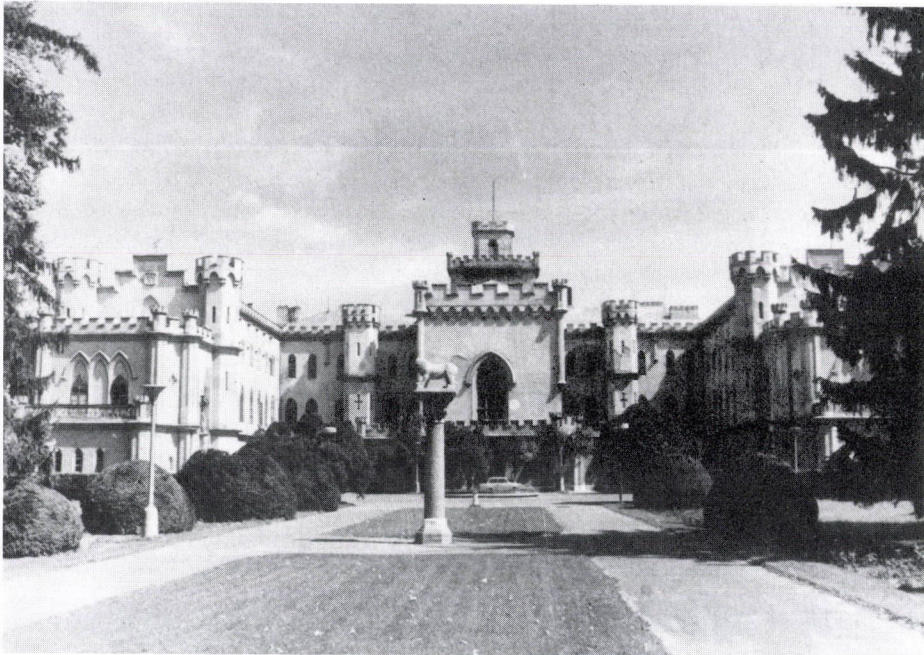
A *Pesti por és sár* koncipiálása és megírása majdnem pontosan egybeesett a fiatal magyarok – korábban említett – hirtelen megszaporodó nagybritanniai utazásaival. Akik a látogatásukról könyvet írtak, nem mulasztották el megemlíteni benyomásaikat az angol házról, pontosabban azon fajta angol házról, melyet módjuk volt megismerni. Például Gorove István, a későbbi földművelési és ipari miniszter Edmund Ashworth gazdag fegyvergyárost látogatta meg Bolton melletti nagy házában. *„Ashworth háza emeletes, faragott kőlapkülsővel, czinfedeléssel; kis portico áll háza előtt, az ajtó nem – mint szokás nálunk – előszobára, hanem belfolyosóra nyílik, balra e folyosóról nyílik a fogadószoba, jobbra az úré, túl e szobán az étterem, ez étterem a kert felé félkörben terül ki, a félkört inkább ablakok, mint falak képezik – mi Angolhonban igen gyakran jelenik meg, – minek célszerűsége abban áll, hogy a világosság általuk nagyobb, őszi s tavaszi napokban inkább átmelegítenek és ezért olyan hely, mellyen örömet mulatoz a család, az ablakok majd a padolatig nyúlnak le; – alúl konyhák, éléskamrák, cselédszobák, felül hálótermek, mindenütt végtelen tisztaság; midőn este hálósobánkba vonulunk, papucsokkal kínálnak meg (...)*

Angolhonban a belső butorzat mieinktől abban különböz, hogy minden szobák, minden termek, lépcsők gyönyörű szőnyegekkel vannak bevonva, hogy tiszta szép lángjával mindenütt ott a fehér márvány-kandalló s ott a kényelem a butorzatban –”⁴⁶

Tóth Lőrinc az Angliára oly jellemző, legfőbb lakásformának számító sorházakat és az egyszerűbb lakásokat figyelte meg: *„[Doverben] A' tengerre szép bor barna ház néz, mellyek építési modorában már látszik az Angliá-*

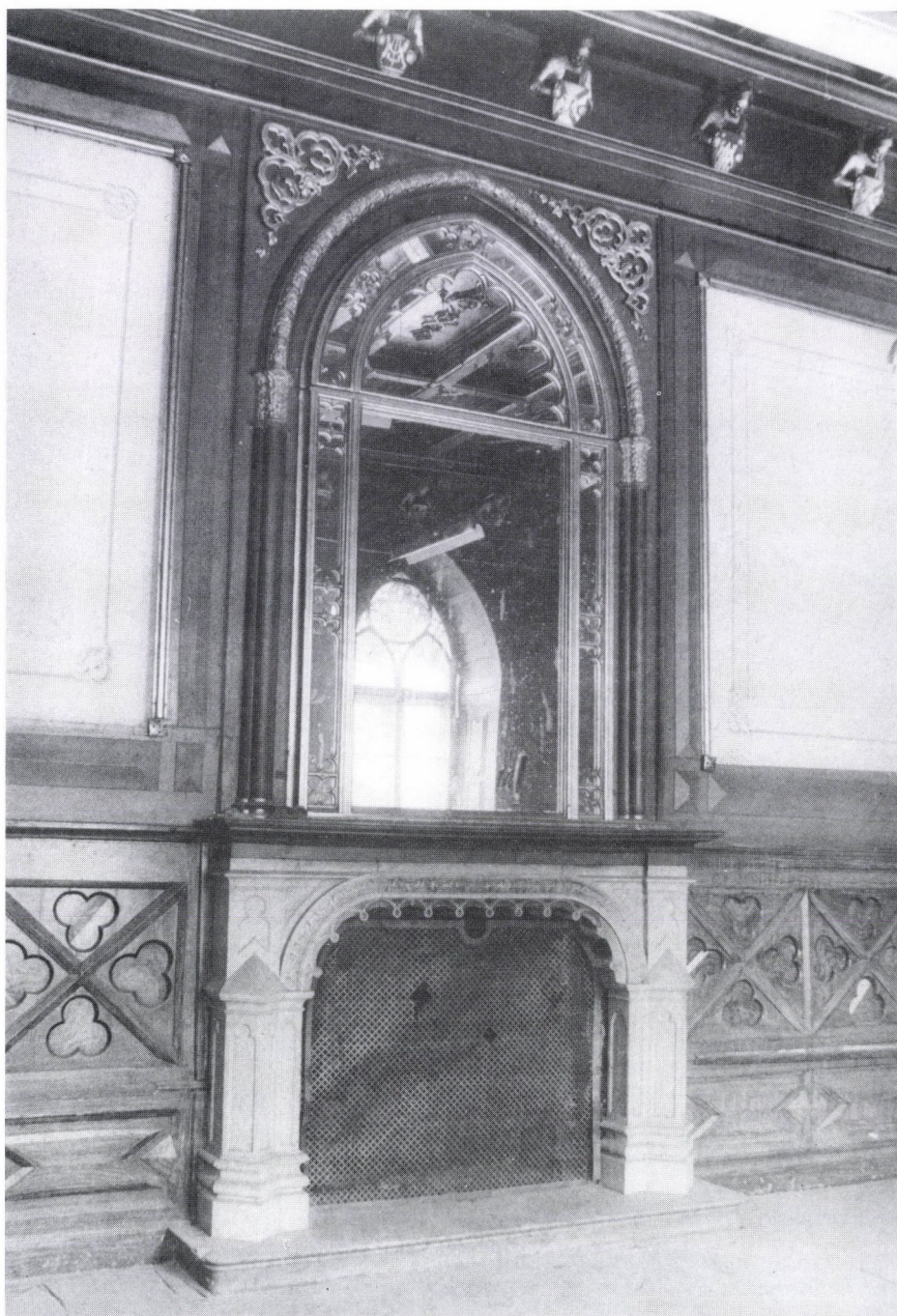
16. A windsori kastély. *Ország Tükre*, 1862. 14. sz. 213.

17. Az oroszvári kastély, Magyarország első várszerű modorban épült kastélya.

ban oly nemesen működő egyesülési, symmetriai szellem. Több háztulajdonos t.i. összeáll, 's házaikat egy terv szerint építik, p.o. öt ház közül a' középső oszloptornáczczal van szépítve, a' két szélső kerek, vagy góthalakú, a' két közbülső florenzi, vagy egyiptusi 's a' t. az egész pedig igen nagyszerű 's meglepő arczatú rendszeres sort képez. A' házak előtt vasráccsal elrekesztett kis márvány-udvarok vannak, mellyekre a csinos, ragyogó, ollykor rézzel szegett 's kisimított ajtó (soha sem kapu) nyílik, egyenesen egy szőnyegezett előterembe vezetve, mellyből ismét oldalt fogadási 's hivatalos teremek, 's a' ház felsőbb emeleteibe ékes mívű, szőnyeges lépcsőzet, nyílnak. A' házak Angliában csaknem mind úgy építvék, hogy egyben csak egy család lakik; a' földalatti osztályban van konyha, cselédszoba mosóhely, 's minden, mi szennyel jár, az első emelet többnyire salon 's ebédlő-terem, a' második s' harmadik emeletek háló- és vendégszobából állnak. Majd minden házban víz van vezetve, 's a' falakon csinos rézcsapok pillantvák meg, azonnal kibuggyan a' tisztaság eszköze, 's ezért a' házakban rendszerint gyönyörű csín és tisztaság uralkodik, nem kisebb, mint Hollandiában, de azon túlzás nélkül, melly a' tisztaságot eszköz helyett célznak tekintti, 's annak a' kényelmet feláldozza. A' nem felnyíló, hanem kocsiablakkint alá eresztendő ablakokban kristály üvegtáblák vannak, mellyeknek kevéssé convexus felszíne kettőzötteti ragyogásukat. A' nép pedig tisztelve becsüli a' tisztaságot, 's a' párisi és pesti utczák ronda szemete Angliában sehohsem undorít. Uribb családok háztartásában csaknem egész ház szőnyeggel van borítva, mellyek legalább a' ház előpitvarában s' a' lépcsőkön semmi tehetős angol lakán nem hiányzanak; az ajtók mind rézzel szegve 's veres vagy zöld finom posztóval borítva; a' teremekben minden kényelemeszköz, elasticus ülőhelyek, felséges kandalló 's tüzelő készüllet, az asztalok szebbnél szebb albumokkal s' képgyűjteményekkel fedve, hol 'a gems of Beauty és Valter Scott 's Byron caracterei mellett híres pályalovak arczképei sem hiányoznak."⁴⁷

Irinyi József, a forradalmi Magyarország későbbi politikusa szintén leírta az angol sorház-rendszert, de egyben élesen kritizálta is a magyar szemnek szokatlan építési formát. A többi magyar utazóval ellenétben a vakolatlan téglaburkolat is felkelte a figyelmét. Véleménye jelzi, hogy az épített környezet esztétikumát e nagyon is befolyásoló tényező milyen hatást válthat ki egy más kultúrából érkező látogatóban. A téglaburkolat kérdésének behatóbb tárgyalására most nincs mód, de utalni kell rá, hogy ebben az időben a vakolatlan nyerstégla presztízse a magyarországi építészetben alacsony volt, a hasznossági, később az ipari építészet sajátjának tekintették, és más épületműfajokban csak ritkán alkalmazták. E tény tükrében válik érthetőbbé Irinyi ellenvetése: „Kivéve azonban néhány nemesebb ízlésű palotát, avagy mulatóház alakú épületet; az angol házak' tekintete rendkívül kellemetlen, sőt azt mondhatnám bizonyos tompaság, bágyadtság van rajtuk, 's általok egész Londonon. Ez ugyan is azon idétlen szokásból és parasztlélségből ered, miszerint nem csak hogy bizonyos eleven színre nincsenek a' házak festve mint nálunk és Bécsnek pompás külvárosaiban, hanem

18. Kandalló a nagyugróci kastélyban.

még teljesen meszeletlenül sőt vakolatlanul is hagyatnak, 's az ekkép mez-telenül álló téglák, mellyek itt barnák, minden vidámság és derűltség nélküli, sőt visszataszító és sötét képet adnak az egésznek.

És aztán kérdek én mindenkit, mi gyönyörűség lehet abban, hogy tíz ezer utca és kétszáz ezer ház van Londonban, midőn ez csak annyit tesz, hogy 10,000 utca van ilyen és 200,000 sajátságos, de ízléstelen házzal megrakva?''⁴⁸

Több utazó az angol otthon és az angol életforma sajátosságának, a komfortnak a mibenlétét, egyáltalán meghatározását boncolgatta. A komfort az európai kultúrtörténet viszonylag új jelensége⁴⁹, és mást jelentett a 19. század első felében Angliában mint mondjuk Magyarországon. A reformkori magyar otthonokban a komfort egyes elemei kétségtelenül jelen voltak. De Angliában a praktikus alaprajzi elrendezés, a használó-barát bútorzat és belső kialakítás, az otthonosság érzetét keltő anyagok – fa, textília (szőnyeg) – alkalmazása, valamint a korszerű technológia kombinációja a kényelem mindent átható jelenlétét biztosította, amit a külföldi látogatók lenyűgözőnek találtak.

Pulszky Ferenc, aki – mint korábban szó esett róla – az angol és a magyar kerteket is összevetette, a komfort fogalmában meglátta az általánosat, a sajátos angol életformát is: *„Mint ahogy az angol nyelvben vannak hangok, melyek az idegen számára jóformán kiejthetetlenek, mivel Európa más nyelvében alig található, így a briteknek vannak szavaik, melyek lefordíthatatlanok, és egyébként is szokatlanok. Ilyen szó a „comfort”; semelyik más nyelv nem tudott eddig ugyanilyen jelentésű szót felmutatni, a francia a legkevésbé, mert a mozgékony, hiú szalon-élet teljes ellentétben áll a „comfortable” fogalommal, de a németnek van egy kifejezése, amely közelít hozzá, a „behaglich” szó. A kettő közt a különbség alapján véve nem jelentős, de a német „Behaglichkeit” az angol „comfort”-hoz úgy viszonyul, mint egy jól párnázott nagypapa-szék a meleg kályha mellett egy tisztára síkált, két lámpással megvilágított szobában egy csoport különféle formájú, rugalmas székhez és heverőhöz egy vastag szőnyegen, amely az elegáns szoba teljes padlóját befedi, míg a fényesre csiszolt acélkandalló kosarában a csendes izzó kőszén egyenletes hőmérsékletet tart és az ízléses csillár karjaiból tiszta gázláng tör elő. – Ez a fogalom a kontinensen eddig még idegen, de annál inkább jelen van a boldog szigeten. Kifejeződik ez az angol ember egész életében és tevékenységében: kis házában, mely épp elég nagy egy családnak, bőséges reggelijében, széles ágyában, de még politikai nézeteiben is.”⁵⁰*

Szemere Bertalan, akit elsősorban az angol sorház érdekelt, szintén megfigyelte az angol komfort különleges mivoltát, de észrevette gazdasági társadalmi hozadékát is: *„Az angol nemcsak a szavat „comfort” bírja, de azt is, mit jelent, s nekünk nemcsak a szó hiányzik, de a dolog is. S midőn a comfort megszerzésén dolgozik, felfödözések által tökéletesít, fogyasztás által folyásban tartja az ipar sokféle ágait, a kereskedésnek szárnyakat ad s intézeteket hoz létre.”⁵¹*

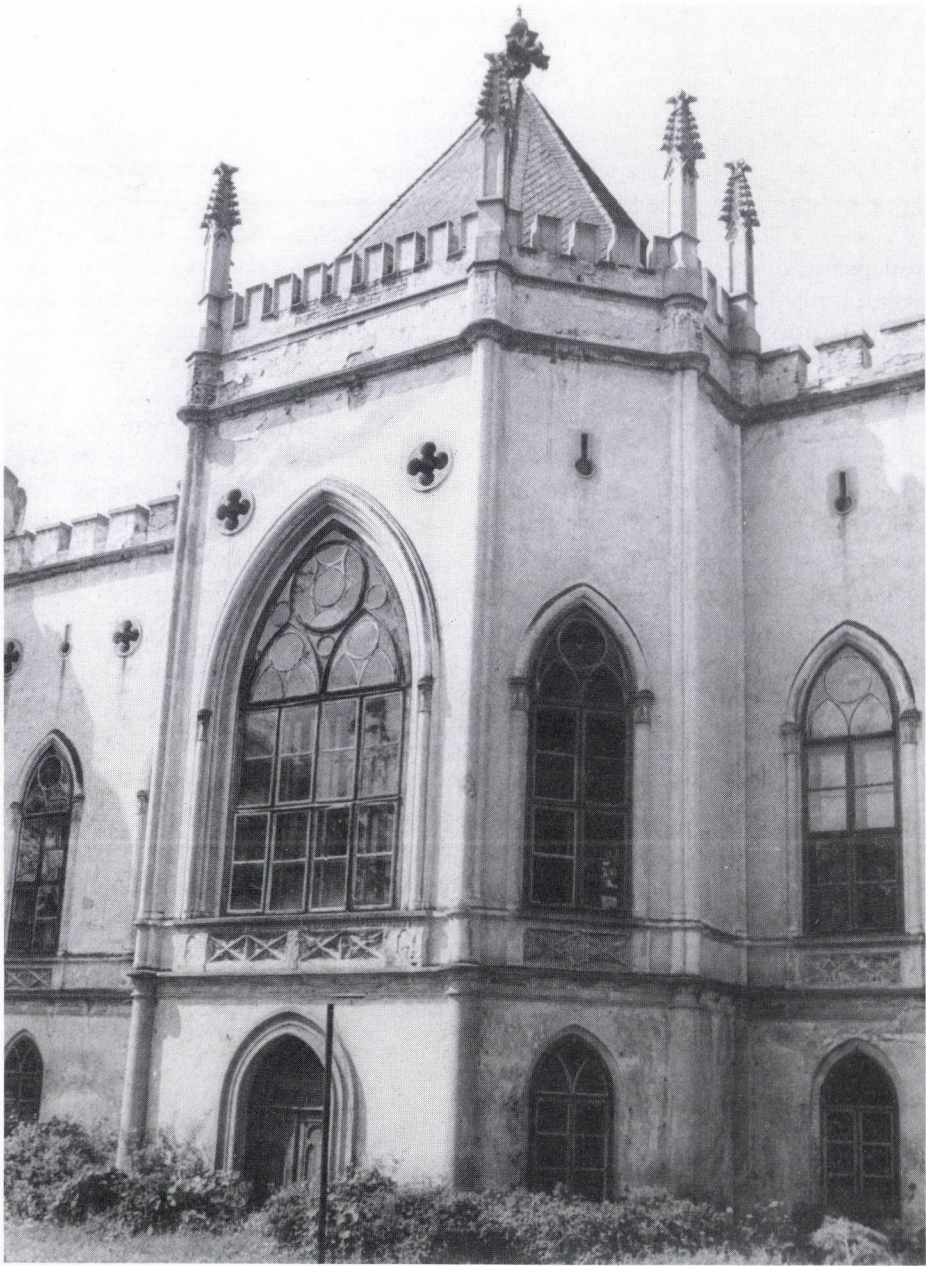
19. Faburkolatos lépcsőház a nagyugróci kastélyban.

Pulszky és Szemere komfortról szóló okfejtése, sőt még kifejezésmódja is annyira hasonló Széchenyi korábban idézett argumentumához, hogy az embernek az a meggyőződése támad, a fiatalabb szerzők ismerték a legnagyobb magyar e kérdésbe vallott nézeteit. Bár Széchenyi könyve ekkor még kéziratban feküdt, nyilván megvitatták vele a témát és végül magukévá tették nézeteit. Az, hogy a „komfort” hány jelentős magyar elmét mozgatott meg, mindenesetre jelzi a kérdés magyarországi időszerűségét.

A kérdésről léteztek ellentétes nézetek is. Báró Eötvös József, a későbbi kultuszminiszter – aki 1837-ben látogatott Nagy-Britanniába⁵² – szintén bekapcsolódott a vitába, gúnyosan emlékezve meg az angol komfort Széchenyi által magasztalt jegyeiről. Tudjuk, Eötvös politikai és személyes viszonyát Széchenyivel ellenséges érzület árnyékolta be. Túlzás lenne arra gondolni, hogy Eötvös komfortról alkotott véleményével szándékosan akart Széchenyivel szembeszegülni? Természetesen az angol lakásformával kapcsolatban megfogalmazott ellenérzését a hagyományos közép-európai kultúrában otthonos ember természetes reakciójának is tekinthetjük. Eötvös *A falu jegyzője* c. regényében ezt írja: „Van Angliában egy különös dolog, amit komfortnak neveznek, s mely e nemzetnek annyira tulajdona, hogy a szót fordíthatatlannak mondhatjuk. Vannak, kik azt magyarul „kommoditásnak” akarnák nevezni, mióta azonban a comfort a cserepesi házba behozatott, Taksony megyében mindenki meg volt győződve arról, hogy a két dolog között roppant különbség létezik (...)

A comfort főképp három dologban áll. Az első: hogy a ház külső alakjában simmetria ne legyen. A második: hogy belsejében mindenféle kis folyosók s főképp kisebb lépcsők legyenek a szobák között. A harmadik: hogy, mennyire lehet, az egész lakás egy s pedig kis brámaféle lakattal zárassék. Szőnyegek s jó karszékek igen kívánatosak, elkerülhetlen azonban egy vagy több s pedig kőszén égetésre épült kandalló, melynek szaga a comfortot Angliában tetemesen neveli és a viláért sem volna fával fölcserélhető.

Mindezt, mihelyt Jakab úr Angliából visszatért, a Bántornyaiak ősi lakában alkalmazásba vétetett. A nyolcablakos kastély mellé egy egészen Loudon encyclopaedia of cottage architecture szerint tervezett angol emeletes ház épült; a régi tornyok egyike, mely az új épülettel összeköttetésben állt, föl emeltetett, s Lajos úrnak a tűzveszély ellen tett minden észrevételeinek dacára falépcsővel láttatott el. A ház egyik oldalán a kert felé nagy üvegeranda, a ház másik végén, be az udvarnak, más földszinti épület állítatott, mely a tekeasztalt foglalá magában. Szóval, ki Angliában volt, vagy legalább festéseken látta a vidéket, melyekben a nagy britek laknak, Bántornyai James háza előtt a boldog szigeten vélhetné magát, s ha a három vagy négy szilva- s a valóban tiszteletre méltó masánszki almafa nem pótolták is ki egészen a roppant tölgyeket, melyek angol lakóházakat környeznek, legalább a vörös- s fejérré festett fal, bizonyos távoból tekintve, a lehetőségig utánozá a vakolatlan falakat, melyeket James Angliában annyiszor látott.”⁵³

20. Zárt erkélyhez hasonló kiugrás a nagyugróci kastély főhomlokzatán.

A *falu jegyzője*-ben kifaragott angломán nemesember – Bántornyi Jakab, vagy másként James – a korabeli Magyarország jól ismert figurája lehetett. Ha hinni lehet Eötvösnek, akkor az ilyen érdeklődésű ember Loudon enciklopédiáját használta. Pontos címét idézve, John Claudius Loudon *Encyclopaedia of Cottage, Farm, and Villa Architecture and Furniture* (London, 1833) c. munkájáról van szó. E tanulmányban a termékeny skót szerzőnek a kertészeti témájú munkásságára már kitértünk; imént idézett építészeti munkája a maga területén nem kevésbé fontos és nagyhatású. Elsősorban műszaki kérdésekre összpontosító, nagyszámú illusztrációval ellátott könyv, amely kitér olyan – Széchenyi által is taglalt – kérdésekre, mint a komfort, szellőzés, kandallók, vízőblítékes vécé, tájolás, de nem általános, hanem technikai összefüggésben. A könyv számos ábrája az Angliában divatos építészeti stílusvariánsokról is tájékoztatta a kortárs brit és külföldi olvasókat.

Az irodalmi művek és szakpublikációk számbavétele után nézzük meg, miként érvényesültek az angol hatások a tényleges, megvalósult épületeken. Maga Széchenyi nem épített sokat, elől járt azonban az újdonságok alkalmazásában. Kibővítette nagyecenki kastélyát, amire 1834 és 1840 között került sor Hild Ferdinánd helybeli építőmester terve szerint; az új épület-szárny egyszerű homlokzattal készült, nagy, egyenes záródású kettős ablakokkal, melyek az angol késő gótika világát idézik. Ez újszerű volt, de nem nagyszabású. A pincében azonban gázfejlesztő készülék⁵⁴, a földszinten vízőblítékes vécé kapott helyet. Az utóbbi a maga nemében az első volt az országban, és ennek megfelelő reverenciával tekintette meg 1840-ben a diéta itt járó küldöttsége.⁵⁵ Széchenyi Pesten bérházat építtetett. Először azt akarta, hogy szokatlan formában, toronnyal épüljön, de a megvalósult formában (Hild József, 1844) lényegében nem különbözött a szokásos városi lakóházaktól.⁵⁶ Viszont az angolos stílusú, nagyszabású sorház ideája a legnagyobb magyart még a döblingi elmeegógyintézetben is foglalkoztatta. Podmaniczky Frigyes visszaemlékezése szerint, amikor 1857-ben utoljára meglátogatta Széchenyit, palotaszzerű, egységes épületcsoport létrehozását javasolta Pesten, a londoni Belgrave Square lakóházaihoz hasonlót.⁵⁷

Angolos épületek, elsősorban kastélyok nagyobb számban 1840 után jelentek meg Magyarországon; ezek azonban nem komfortjukkal vagy fejlett műszaki felszerelésükkel, hanem inkább a könnyebben megragadható és megvalósítható angolos építészeti stílusukkal tűntek ki. A várszerű („castellated”) és az ezzel szorosan összefüggő Neo-Tudor stílusvariánsokról van szó. Választásukkal a magyar megbízók valójában nem az egykorú, kora viktoriánus ízlést követték, hanem – némi fáziskéséssel – a megelőző korszakét, az angol Regency-ét. A festői Tudor Revival ugyanis az 1810-es és az 1830-as évek között volt Angliában a legelterjedtebb; erről többek közt John Nash (Caern Castle, Cornwall, 1808 k.), Anthony Salvin (Mamhead, Devon, 1828–38) és William Wilkins (Tregothan, Cornwall, 1816–18; Dalmeny House, 1814–17) jelentősebb munkái tanúskodnak.⁵⁸ Olyan minta-

21. Festetics Dénes „cottage”-stílusú kastélya Bogáton.

könyvek is megjelentek, melyek ezt az építészeti modort népszerűsítették. Ilyen volt többek közt Robert Lugar *Plans and Views of Buildings, Executed in England and Scotland in the Castellated and Other Styles* (London, 1823) és Thomas F. Hunt *Exemplars of Tudor Architecture Adapted to Modern Habitations* (London, 1830) c. munkája, de hasonló stílusú épületek rajzai megtalálhatók Loudon említett *Encyclopaedia*-jában is. A legnagyobb hatású épület e tekintetben kétségtelenül a windsori kastély volt abban a formájában, ahogy azt Jeffry Wyattville várszerű modorban átépítette (1824–40); hírének és rangjának köszönhetően az épület számos közép-európai építetőre gyakorolt ellenállhatatlan vonzerőt és hasonló stílusú kastély építésére ösztökélte őket.⁵⁹ A angol királyi épületet Szemere Bertalan is elragadónak találta: „Windsor, barátom, különösen gyönyörű lovagvár (...) Áll egy magas tetőn, négyzög meztelen kövekből építve, melyeknek közeiben a vakolat kovákkal van tele szurkálva. Részei közt nincs symetria s így az egész alak annál regényesb, vadabb, phantasticaibb. S királyilag fölséges a gömbölyű torony, mely a vár közepén egy másik halomtetőről, mint koronás oszlop emelkedik föl, s ormán magas árbocfáru lobog a szélben Britannia zászlója.”⁶⁰

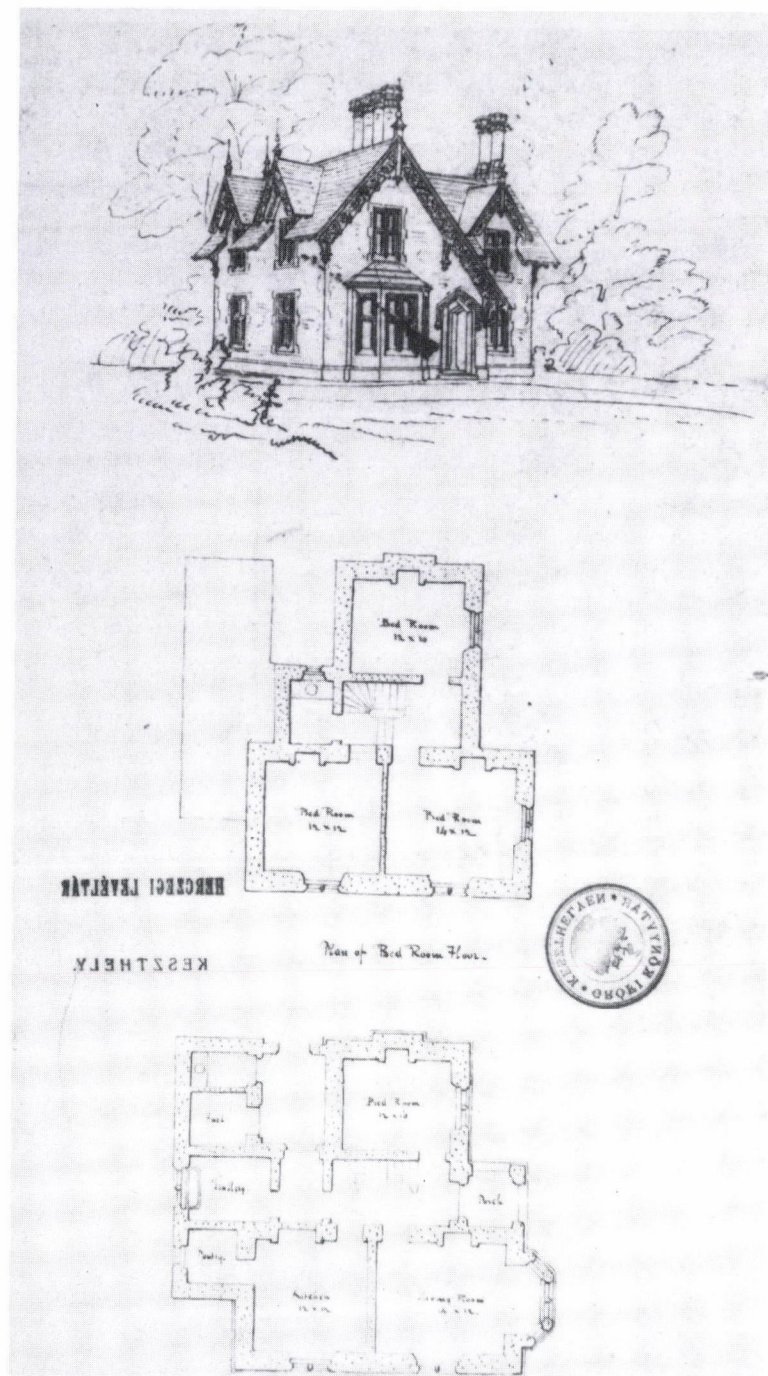
Az első várszerű modorban készült magyarországi épületek főrangúak kastélyai voltak: gróf Zichy-Ferraris Emánuel oroszvári (1840–44), gróf

Keglevich János nagyugróci (1844–50), és gróf Erdődy Sándor vépi (1846–47) kastélya.⁶¹ Minthogy valamennyi esetben korábbi épület átalakításáról volt szó, az új formák elsősorban új homlokzati elemeket jelentettek: csúcsívek, szögletes szemöldökpárkányok, pártázatos mellvédek, tornyocskák kerültek a megújított, de tömegükben és feltehetőleg alaprajzi rendszerükben lényegében változatlan kastélyokra. Nem véletlen, hogy amikor Széchenyi Oroszváron járt, nem mutatott különösebb érdeklődést a kastély – általa talán felszínesnek ítélt – angolos jellege iránt. Egyébként mindhárom említett kastélynak volt valami konkrét angol kapcsolata. Oroszváron az építető felesége angol volt és az ő kedvéért választottak „angol” stílust. Nagyugrócon egy korabeli leírás szerint a kilátótorony *„Ezsébet-féle stýlben egy angol rézmetszvény szerint épült”*; a megbízó, gróf Keglevich János volt az, aki – mint korábban szó volt róla – könyvtárában őrizte Britton és Brayley monumentális topográfiáját. Az építkezés már folyamatban volt amikor Keglevich utazást tett Nagy-Britanniában és felkereste a neogótikus Walter Scott-emlékművet Edinburgh-ban.⁶² És Vép építetője, gróf Erdődy ismert anglofil volt, aki utazásai során vízfestményeken megörökítette *„Angol, Skót, Írország (...) regényes vidékeit”* és könyvtárában *„az angol irodalom legkiválóbb termékei vannak képviselve.”*⁶³

A homlokzatok markáns stílusjegyei mellett e korai várszerű Neo-Tudor kastélyok belsejükben többet rejtettek pusztán dekoratív angolos elemeknél. Az oroszvári kastély nagyterme például a földszinten burkolatlan öntöttvas támaszokon nyugszik. Mind az oroszvári, mind a nagyugróci kastélyban – Széchenyi szellemében – kandalló készült. A nagyugróci kastély lépcsőháza a többi teremhez hasonló módon díszített és faburkolatos, így fokozva a „komfort” érzését, továbbá a homlokzat középső, trapéz alaprajzú kiugrása nagyon is úgy néz ki, mint egy angol zárterkély vaskosabb magyar kiadásban.

Oroszvárat Franz Beer, Nagyugrócot Alois Pichl, Vépet Johann Romano tervezte. Egyikük sem angol építész volt; valamennyien Bécsben, illetve a Habsburg monarchia különböző pontjain dolgoztak. Beer tervezte Schwarzenberg herceg számára udvari építési minőségében a csehországi Hluboká (Frauenberg) kastélyát, Közép-Európa legnagyobb és legpompásabb ilyen jellegű építményét. Az 1840-es évekre a várszerű építési modor és a felújított Tudor-stílus, bár eredendően Angliából érkezett, a közép-európai építészet fő áramába kerülve meggyökeresedett. Lőréses mellvédek és tornyocskák hamarosan megjelentek városi lakóházakon, sőt középületeken is. Ez a modor annyira beépült a régió építészeti formakincsébe, hogy amikor például 1857-ben Gerster Károly a pesti építőmesterek céhéhez mesterjogért folyamodott, remekfeladatként nevelőintézetet kellett terveznie *„az angol úrilak- vagy Erzsébet-stílusban”*⁶⁴

Az 1850-es években egy másik angol divat is megjelent a magyar építészetben, a „cottage” (kunyhó) stílus. A legnagyobb ilyen épületek egyike valószínűleg Bogáton épült gróf Festetics Dénes megbízásából (1856–61).⁶⁵ Joggal feltételezhetjük, hogy brit könyvek és rajzok köz-

22. William Burn egyik „cottage”-terve a Festetics család levéltárában.

vetítették az új modort: a Festetics család levéltárában őriznek egy sorozat cottage-okhoz készült tervrajzot, melyek William Burn skót építész szignóját és az 1855-ös datálást viselik.⁶⁶ Sajnos a bogáti kastély építésze egyelőre ismeretlen.

Ranolder János csopaki villája az angol építészet részletekben pontatlan átvételére példa. Ranolder veszprémi püspök az Anglia-járók nagy nemzedékéhez tartozott.⁶⁷ 1860 körül elhatározta, hogy villát építtet, de építésze, Szentirmay József nem volt járatos ebben a modorban.⁶⁸ Így tervezhette meg a sűrű osztású nagy ablakokat, melyek megtévesztően hasonlítanak az angol elhúzható ablakokhoz (sash window), bár valójában nem úgy működnek.

Szentirmayt nem lehet hibáztatni. Akkoriban nagyon kevés építész jutott el Angliába. Kulturális különbségek is elijeszthették őket, de Nagy-Britanniában egyébként is alig működtek építészeti oktatási intézmények, ahol képezhették volna magukat.⁶⁹ Ott az ifjak egy-egy gyakorló építészhez álltak be a szakma elsajátítására, és ez a személyes oktatási forma sok külföldinek komoly akadályt jelentett. Kivételek természetese akadtak. Wieser Ferenc későbbi pesti építész például több évet töltött Angliában az 1840-es és '50-es években, bár az 1847-ben Harriet Pither-rel kötött házasságán túl más részlet szigetországbeli tartózkodásáról nem ismert.⁷⁰ A neogótikus Webervilla Budán és más épületei határozottan angolos jellegűek. Egy magyarról tudjuk konkrétan, hogy valamilyen nagy-britanniai képzésben részesült: Voyta Adolf két évig Thomas Brassey vasútépítő irodájában dolgozott.⁷¹ Sajnos az 1860-ban Magyarországra visszatért Voyta tevékenysége még feltáratlan; csak találgatás tárgya lehet, vajon volt-e szerepe az elkövetkező évtizedekben a Dunántúlon felépült, furcsán megkésettnek tűnő, angolos stílusú kastélyok tervezésében. Azonban sem Wieser, sem Voyta nem tartozott a magyar építészek elitjéhez. A legjelentősebb magyar építészek ebben az időben Ausztriában és Németországban végezték tanulmányaikat.

1860 után a Tudor és a várszerű építési modor kiment a divatból, a magyarországi kastélyok inkább tisztán neogótikus, de még gyakrabban neorenszánsz vagy neobarokk stílusban épültek. Néhány neogótikus épületnek is határozottan angolos jellege volt, mint például a martonvásári kastélynak, melyet egy ismeretlen építész alakított ki a Brunszvik család számára az 1870-es évek első felében.⁷² A Nádasdy család nádasdladányi kastélya különleges; 1873-76-ban épült a Tudor és a várszerű modor minden elemével.⁷³ Az ekkor Magyarországon már divatjamúlt stílusvariánshoz a család vélt angol leszármazása miatt ragaszkodhattak. Azt is tudjuk, hogy melyik angol mintakönyvet használta a megbízó és építésze, Linzbauer István budapesti építész: Joseph Nash *The Mansions of England in the Olden Times* c. munkájának 1869–72-es kiadását, melyet a Nádasdy család könyvtárában őrzött. Ugyanezt a mintakönyvet használhatta az 1880-as években – Linzbauer halála után – Hauszmann Alajos is, amikor a nyitott fa fedélszékes ősök csarnokát tervezte. A nádasdladányi kastély azért is példaértékű, mert benne megvalósult a terek elosztásának és specializálódá-

sának az a rendszere továbbá a technikai felszereltség magas foka, melyet Széchenyi már az 1830-as években képviselt és amely az angliai kastély-építészetet a 19. század folyamán jellemezte.⁷⁴

*

Mint láttuk, az „angolkert” és a kényelmes ház eszméje a 19. század nagy részében jelen volt a magyar kertművészetben és építészetben. Az angol kerttervezés hatása Magyarországon nagyobb és tartósabb volt, mint az angol lakóház-építészeté. A festői és a tájképi kert iránt érzett lelkesedés a 19. század végéig eltartott, sőt, az angol indíttatású kerttervezési elvek és gyakorlat a maga gazdagságában és változataiban a magyarországi kertművészet legfontosabb vonulatát, valójában az alapját képezte. Az angol ház, a komfort kérdése az 1830-as évektől izgatta a magyarokat, a kifejezetten angol indíttatású várszerű és rokon stílusvariánsok divatja érdemben az 1840-es és 50-es évekre korlátozódott. Az angol háztervezési és műszaki újítások ellenben tovább éltek, a magyar építészeti, illetve építőipari kultúra szerves részévé váltak anélkül, hogy különösebb nemzeti jellegük maradt volna. (Sajátos kivétel az öblítéses vécé, amit a mai napig „angol vécé”-ként is számon tart a magyar nyelv.)

A 20. század elején az angol építészet újabb eszméi érték el Magyarországot, pl. az Arts and Crafts és a kertváros mozgalom, ami igencsak érintette a lakóház-építészetet is. Azonban a stílus már más volt, és e mozgalmakat a korábbiakhoz képest új ideológiai és művészeti eszmék táplálták.

További kutatásra lesz még szükség, hogy az angol kapcsolatok szövegdékét és hatását még jobban megismerjük. Sok részletkérdés és még több konkrét alkotás vizsgálata van még hátra. A jelenlegi tendenciák szerencsére kedvezőek: mind a kertművészet, mind az enteriőrművészet kutatása fellendülőben van Magyarországon, ami új eredményeket ígér.

JEGYZETEK

* Ez a tanulmány átdolgozott változata az eredetileg angolul, József SISA: *The 'English Garden' and the Comfortable House. British Influences in Nineteenth-Century Hungary* címen megjelent írásnak. In: *Britain and Hungary. Contacts in Architecture and Design during the Nineteenth and Twentieth Century*. Szerk. Gyula ERNYEY. Bp., 1999. 71–94. Köszönetemet fejezem ki Eve Kahn-nak, Stefan Muthesiusnak és Gavin Stamp-nek a tanulmány elkészítéséhez nyújtott segítségükért.

¹ Az angol–magyar kapcsolatok szerteágazó irodalmából most csak az egyik legátfogóbb jellegű tanulmányt idézem. Sándor FEST: *Anglo–Hungarian Historical and Cultural Relations. Különlenyomat az Angol Filológiai Tanulmányok – Hungarian Studies in English IV. kötetéből*. Debrecen, 1969. Az európai összképhez lásd „Sind Briten hier?” *Relations between British and Continental Art 1660–1880*. München, 1981.

² Az angломánia magyarországi történetéhez lásd László ORSZÁGH: „Anglománia” in Hun-

- gary, 1780–1900. *The New Hungarian Quarterly* XXII. No. 82 (Summer 1981), 168–179.
- ³ Az angolkert Nagy-Britannián kívüli hatásáról többek közt lásd Nikolaus PEVNER (szerk.): *The Picturesque Garden and Its Influence outside the British Isles*. Washington, D.C. 1974; Adrian von Buttlar: *A klasszicizmus és a romantika kertművészete*. Bp., 1999. (eredeti kiadás Köln, 1989.)
- ⁴ A magyar angolkertekről egyebek közt lásd Anna ZÁDOR: *The History of the English Garden in Hungary*. *Acta Historiae Artium* XXXIII. (1987–8), 291–344; GALAVICS Géza: *Magyarországi angolkertek*. Budapest, 1999. Az angol kapcsolatok egyes kérdéseiről lásd József SISA: *Landscape Gardening in Hungary and Its English Connections*. *Acta Historiae Artium* XXXV. (1990–2), 193–206.
- ⁵ PAPP Júlia: *Művészeti ismeretek gróf Sándor István (1750–1815) írásaiban*. *Művészettörténeti Füzetek* 21. Budapest, 1992. 32, 121.
- ⁶ [SÁNDOR István]: *Egy külföldön utazó magyarnak jó barátjához küldetett levelei*. Győr, 1793. 293, 295
- ⁷ BENKŐ Loránd: (szerk.): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, III. Budapest, 1976. 108.
- ⁸ SÁNDOR 6. jegyz. i. m. 313.
- ⁹ József SISA: *Count Ferenc Széchenyi's Visit to English Parks and Gardens in 1787*. *Garden History* XXII. (1994) 64–71.
- ¹⁰ ÖRSI Károly: *A nagyeceni kastélykert története*. *Műemlékvédelem* XX. (1976) 4–12.
- ¹¹ Robert TOWNSON: *Travels in Hungary with a Short Account of Vienna in the Year of 1793*. London, 1797. 50. (Az eredeti angol szöveg fordítása a jelen tanulmány szerzőjétől.)
- ¹² HORNYÁK Mária: *A Brunszvik család maratonvásári angolkertjének története a források tükrében*. *Művészettörténeti Értesítő*, XLI. (1992), 87–97; Jana SULCOVÁ: *Tri kapitoly zo stavlenych dejn kastielu v Dolnej Krupej*. *Ars* 1996, 13. sz. 161–214.
- ¹³ Heinrich NEBBIEN: *Ungarns Folks-Garten der Koeniglichen Frey-Stadt Pesth (1816)*, szerk. Dorothee NEHRING. München, 1981.
- ¹⁴ Miss PARDOE: *The City of the Magyar, and Hungary and Her Institutions in 1839–40*, III. London, 1840. 361. (Az eredeti angol szöveg fordítása a jelen tanulmány szerzőjétől.)
- ¹⁵ *Budapesti Történeti Múzeum, Kiscelli Múzeum, Tervtár: 17.648.1 – 17.648.10*
- ¹⁶ SISA József: *A vépi volt Erdődy-kastély Vas megyében*. *Műemlékvédelem* XXI. (1977) 170–173.
- ¹⁷ CSATKAI Endre: *Kazinczy és a képzőművészetek*. Budapest, 1983. 35.
- ¹⁸ SISA József: „Bárki mit mond is, az Architectura törvényi csupa önkényen alapulnak.” Széchenyi István építészeti érdeklődése, *Művészettörténeti Értesítő* XLI. (1992) 47.
- ¹⁹ SISA József: *Alois Pichl (1782–1856) építésze Magyarországon*. *Művészettörténeti Füzetek* 19. Budapest, 1989. 65.
- ²⁰ SISA József: *A csákvári Esterházy-kastély parkja*. *Művészettörténeti Értesítő* XLVI. (1997) 170.
- ²¹ Ország 2. jegyz. i. m. 175.
- ²² PULSZKY Ferenc: *Életem és korom*, I. Budapest, 1958. 124. (Eredeti kiadás: 1880–82).
- ²³ [Ferenc PULSZKY]: *Aus dem Tagebuche eines in Grossbritannien reisenden Ungarn*. Pesth, 1837. 77. (Az eredeti német szöveg fordítása a jelen tanulmány szerzőjétől.)
- ²⁴ SZEMERE Bertalan: *Utazás külföldön*. Budapest, 1983. 330–331. (Eredeti kiadás 1840)
- ²⁵ TÓTH Lőrinc: *Úti tárca* 5. Britföldön. Pest, 1844. 216–217.
- ²⁶ H. E. MILNER: *The Art and Practice of Landscape Gardening*. London, 1890. 106–111.; PÉCZELI Piroska: *A keszthelyi Festetics-kastély*. Budapest, 1964. 30.; *Magyar Országos Levéltár: T 3. No. 531–532*. Milneren kívül, aki kertervező volt, alighanem angol kertészek is dolgoztak Magyarországon. Ismert például, hogy 1875-ben egy bizonyos Albert Millard működött Kolozsváron, ahol a városi sétány gondozása volt a feladata. KÖVÁRY István: *A kolozsvári szatótér keletkezése és fejlődése 1812–1886*. Kolozsvár, 1886. 27.
- ²⁷ Széchenyi ez irányú érdeklődéséről általában lásd SISA 18. jegyz. i. m. 45–61.
- ²⁸ Gróf SZÉCHENYI István naplói. Szerk.: VÍSZOTA Gyula. I. kötet. Budapest, 1925. 782. (Az eredeti német szöveg fordítása a jelen tanulmány szerzőjétől.)
- ²⁹ Uo. II. kötet. 1926. 294.
- ³⁰ Uo. IV. kötet 1934. 336.

- ³¹ Uo. IV. kötet 1934. 314.
- ³² Uo. IV. Kötet 1934. 450.
- ³³ Széchenyi könyvének történetéről lásd SISA 18. jegyz. i. m. 48–52.; FENYŐ Ervin: A Buda-pesti por és sár kiadástörténete. In: SZÉCHENYI István: Buda-pesti por és sár. Budapest, 1995. Lásd szintén: József SISA: English Influence on Hungarian Romantic Architecture. The New Hungarian Quarterly XIII. No. 87. (Autumn 1982) 182–185.
- ³⁴ SZÉCHENYI István: Pesti por és sár. Törédékek Gróf Széchenyi István fennmaradt kézírataiból. Szerk. TÖRÖK János. Pest, 1866. Egy új kiadás kissé megváltoztatott címmel néhány évvel ezelőtt jelent meg. (Lásd 33. jegyz.) Az elkövetkezőkben ebben a tanulmányban az utalások az 1866-os kiadásra vonatkoznak.
- ³⁵ SZÉCHENYI előző jegyz. i. m. 30.
- ³⁶ Uo. 38.
- ³⁷ A német nyelvű államokról e tekintetben lásd Stefan MUTHESIUS: Das englische Vorbild. München, 1974. 56–59, 71–73.
- ³⁸ N. KARAMZIN: Letters of a Russian Traveler, ford. Florence JONAS (1958). Idézi Alec CLIFTON-TAYLOR: The Pattern of English Building, 4. kiadás, szerk. Jack SIMMONS. London – Boston, 1987. 210.
- ³⁹ Karl Friedrich SCHINKEL: Reise nach England Schottland und Paris. Szerkesztette és jegyzetekkel ellátta Gottfried RIEMANN, a tanulmányt írta David BINDMAN. Berlin, 1986.
- ⁴⁰ Mary FOX (szerk.): The Country House (with Designs). London, 1843.
- ⁴¹ WELDEN: Ueber dekorierende Landschaft-Gartenkunst. Anlagen sogenannter Natur- oder englischer Garten und Gebäude, im großen, wie im kleinsten Maßstaben, ganz vorzüglich für Deutschland und die wohlhabendere Mittelklasse berechnet. Allgemeine Bauzeitung IV. (1839) 23–31, 54–64, 91–103, 122–137, 171–185, 211–221.
- ⁴² [PÜCKLER-MUSKAU]: Briefe eines Verstorbenen. Ein fragmentarisches Tagebuch aus England, Wales, Irland und Frankreich, geschrieben in den Jahren 1828 und 1829. (2. kiadás) Stuttgart, 1831. 3.
- ⁴³ SZÉCHENYI Naplók (28. jegyz. i. m.) II. 723.
- ⁴⁴ BÁRTFAI SZABÓ István: Gróf Széchenyi István könyvtára. Budapest, 1923. 17.
- ⁴⁵ Önálló könyv a témáról Németországban később született, Robert DOHME: Das englische Haus. Berlin, 1889. A téma klasszikusa azonban nem ez, hanem az ugyanilyen címmel 1904–5-ben ugyancsak Berlinben megjelent, máig felülmúlhatatlan mű Hermann MUTHESIUSTól (3 kötet). Tömörített angol nyelvű kiadása 1979-ben jelent meg.
- ⁴⁶ GOROVE István: Nyugot. Utazás külföldön, II. Pest, 1844. 45.
- ⁴⁷ TÓTH 45. jegyz. i. m. 6. Az angol sorházakról lásd Stefan MUTHESIUS: The English Terraced House. New Haven – London, 1982.
- ⁴⁸ IRINYI János: Német-, francia-, és angolországi Uti jegyzetek, II. Halle, 1846. 135–136.
- ⁴⁹ J. CORNFORTH: English Interiors. 1790–1848, the Quest for Comfort. 1978. (ezt a munkát nem tanulmányoztam személyesen); Witold RYBCZYNSKI: Home. A Short History of an Idea. Harmondsworth, 1987.
- ⁵⁰ PULSZKY 23. jegyz. i. m. 55–56.
- ⁵¹ SZEMERE 24. Jegyz. i. m. 272.
- ⁵² SÓTÉR István: Eötvös József (2. kiadás) Budapest, 1967; EÖTVÖS József: Levelek. Szerk. OLVÁNYI Ambrus. Budapest, 1976.
- ⁵³ EÖTVÖS József: A falu jegyzője. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1971. 154–155. (Eredeti kiadás 1845.)
- ⁵⁴ Dávid Ferenc közlése
- ⁵⁵ KRISZT György: Nagycenk. Bp., 1982. 10.
- ⁵⁶ ZÁDOR Anna – RADOS Jenő: A klasszicizmus építésze Magyarországon. Bp., 1943. 166; Sisa 18. jegyz. i. m. 52.
- ⁵⁷ PODMANICZY Frigyes: Egy régi gavallér emlékei. Válogatás naplótörédekeiből 1824–1887. Szerk. STEINERT Ágota. Bp., 1984. 344–345.
- ⁵⁸ David WATKIN: Regency. A Guide and a Gazetteer. London stb., 1982.
- ⁵⁹ A windsori kastély közép-európai recepciójáról lásd Viktor KOTRBA: Die Anfänge der Neugotik in den böhmischen Ländern. Alte und Moderne Kunst, X. (1965) 81. sz., 43–44; Klaus EGGERT: Der sogenannte „Historismus“ und die romantischen Schlösser in Österreich. In Renate WAGNER-RIEGER – Walter KRAUSE (szerk.): Historismus und Schlossbau. München, 55–82.
- ⁶⁰ SZEMERE 24. m. 315–316.
- ⁶¹ KOMÁRIK Dénes: A romantikus kastélyépítészet kezdetei Magyarországon. Építés-Építészettudomány VII. (1975) 431–451; SISA 16. jegyz. i. m.

- ⁶² SISA 19. jegyz. i. m.
- ⁶³ PULSZKY Ferenc: Két magyar úri lak. Fővárosi Lapok 1877. 150. sz. 130, 131.
- ⁶⁴ KOMÁRIK Dénes: Építészképzés és mesterfelvétel a XIX. században. Pesti mesterek és mesterjelöltek. Építés-Építészettudomány III. (1971) 399.
- ⁶⁵ SISA József: Adalékok a magyarországi romantikus kastélyépítészetéhez. *Ars Hungarica* VIII. (1980) 115–116.
- ⁶⁶ Uo. 115.
- ⁶⁷ ORSZÁGH 2. jegyz. i. m. 175.
- ⁶⁸ SISA 65. Jegyz. i. m. 118.
- ⁶⁹ Roger DIXON – Stefan MUTHESIUS: *Victorian Architecture*. London, 1978. 14.
- ⁷⁰ KOMÁRIK Dénes: Wieser Ferenc (1812–1869). *Művészettörténeti Értesítő* XXXVI. (1987) 142–154.
- ⁷¹ SISA József: Magyar építészek külföldi tanulmányai a 19. század második felében. *Művészettörténeti Értesítő* XLV. (1996) 177.
- ⁷² HORNYÁK Mária: Martonvásár – Brunszvik-kastély és Beethoven Emlékmúzeum. Tájak-Korok-Múzeumok Kiskönyvtára 368. Budapest, 1990.
- ⁷³ SISA József: A nádasdlányi Nádasdy-kastély. *Művészettörténeti Értesítő* XLX. (2000) 21–54.
- ⁷⁴ Mark GIROUARD: *The Victorian Country House*. New Haven – London, 1979.